

О.П.ГЛАЗОВА

РІДНА МОВА

ПЛАНИ-КОНСПЕКТИ УРОКІВ

10 клас

Другий семестр

2003, 2007

ЗМІСТ

32	Творення слів. Стилiстичнi засоби словотвору.	2
33	Основнi способи словотворення. Тематичне тестування.	7
34, 35	ЗМ. Письмовий вiдгук про твiр мистецтва (книжку, спектакль, кiнофiльм, картину та iн.).	11
36	Власне українськi слова. Складнi випадки слововживання.	16
37,38	ЗМ. Письмовий переказ iз творчим завданням	22
39	Роль фразеологiзмiв у мовленнi. Стилiстичнi засоби фразеологiї та лексикологiї.	28
40	ЗМ. Усний переказ iз творчим завданням	38
41, 42	ЗМ. Письмовий переказ iз творчим завданням	40
43	Лексикологiя i фразеологiя. Тематичне тестування.	43
44	ЗМ. Аналiз письмового переказу	46
45	Система частин мови: спiльне i вiдмiнне в них. Складнi випадки правопису рiзних частин мови.	48
46	Стилiстичнi засоби морфологiї.	54
47	ЗМ. Аналiз письмового переказу	60
48	Удосконалення вмiнь здiйснювати мовний аналiз	61
49	Тематичне тестування. Контрольне читання мовчки	72
50	Вступ. Риторика – наука i мистецтво переконувати.	81
51	Виступ. Технiка пiдготовки виступу: добiр матерiалу, його обдумування, конспект ключових слiв.	86
52	ЗМ. Практичне заняття з риторики. Добiр матерiалу для виступу, його обдумування, конспект ключових слiв.	92
53, 54	Структура виступу. План виступу. Вступ i закiнчення виступу.	93
55, 56	ЗМ. Практичне заняття з риторики. Виступ на зборах	97
57	Основне в змiстi виступу (об'єктивнiсть, яснiсть, образнiсть, цiлеспрямованiсть, повторення основних думок, лаконiзм, гумор, дотепи, iронiя).	99
58	Елементи практичної риторики. Тематичне тестування.	104
59	ЗМ. Виступ на зборах (пiдготовлений заздалегiдь i не пiдготовлений)	108
60, 61	ЗМ. Письмовий переказ iз творчим завданням	110
62	Контрольний диктант. Контрольне аудiювання	113
63	Аналiз контрольного диктанту	120
64	ЗМ. Аналiз письмового переказу	121

Урок № 32

Тема. Творення слів. Стилiстичнi засоби словотвору.

Мета: пояснити вплив застосування рiзних способiв словотворення на стилiстичну маркованiсть слiв, а вiдтак на вживання слiв у рiзних стилях мовлення; формувати увагу до слова, смак до точного i влучного вислову, вiдпрацьовувати вмiння спiвставляти й вибирати виражальнi засоби мови вiдповiдно до ситуацiї спiлкування та мети висловлювання, обґрунтувати свiй вибiр; удосконалювати логiчне й образне мислення, мовлення.

Тип уроку: урок вивчення нового матерiалу.

Обладнання: пiдручник.

ХIД УРОКУ

I. Повiдомлення теми i мети уроку. Мотивацiя навчання.

II. Активiзацiя опорних знань.

◇ *Робота з пiдручником.*

Опрацювання таблицi «Основнi способи словотворення» (с. 25).

III. Пiдготовка до сприймання нового матерiалу.

◇ *Робота з пiдручником.*

Виконання вправи 77.

◇ *Робота бiля дошки.*

Визначити спiсiб творення поданих слiв. Дiбрати слова з твiрною основою, видiлити словотвiрнi афiкси.

Бюджетник, державник, мобiльник, тiньовик, бартерувати, наварювати, приватизацiя, департизацiя, удовенкiвцi, констенкiвцi, лукашенкiзацiя, розмитнення, роздержавлення, розмосковщення, силосонавантажувач, КСП (колективне сiльськогосподарське пiдприємство), СП (спiльне пiдприємство).

IV. Вивчення нового матерiалу.

◇ *Робота з пiдручником.*

Опрацювання теоретичного матерiалу (с. 31 – 33).

V. Виконання вправ за закрiплення вивченого.

◇ *Вибiрково-розподiльний диктант.*

Слова, які за допомогою суфіксів набули зменшувально-пестливого значення або значення згрубілості чи збільшеності, виписати в дві колонки. Виділити ці суфікси.

О народе! Чи ти бачив сонце? Хоч тонюсінький промінчик долі? (В.Чумак.) Те, що ти бачиш, - юрмище і тління, запам'ятай: це ще не Україна. Це тільки ґрунт. Лише кореневище. Господня Україна сходить вище. (Т.Майданович.) Ми буваєм у натовпі злющі, а добрішаєм на самоті. (В.Березінський.) Слів'ятка, словинки, словища, - скільки вас, недобутих, лежать ще Шевченковій зоряній рудні! (В.Затуливітер.) Киньте, братики, панський Парнас, уберіться в простісіньку свитку! (П.Грабовський.) Тут, димар осідлавши, відьма гасить вогні, домовик із-під стріхи – очиська страшні... (Л.Вишеславський.)

◇ Прочитати уривок з поезії.

Пояснити, як ви розумієте терміни «суфікси позитивної оцінки» і «суфікси негативної оцінки»? Навести приклади слів із такими суфіксами з поданого уривка. Як впливають слова, творені різними способами, на стилістичне забарвлення тексту? Відповідь на питання проілюструвати прикладами з уривка.

Ой оце чудне дівчатонько, ой-я,
Що суботоньки їде з містонька
До бабоньки, до бабусеньки, ой.
Лишає свої інфузорії-туфельки,
Скидає свої лаковані туфельки,
Одягає куфайчатко порване, ой-ой-оєчки.
У бабцюлі, у бабусеньки, ой,
Взува старі чоботи-шкарбани,
Бабчині чоботи-чоботищеньки.
Наносить води повну балію –
Ще відро, ще відро, ще відеречко,
Та в баняки, банячища, ой,
Та любисток зімліє в горнятах,
Аж зімліє бабусина хата, ой-ой-ой,
Хата, хатуся, хатинонька,
Хатусенька, Хата Стріхівна, ой.
- Заворожи мені, бабченько, ой-я,
Бабусенько, бабулиня, бабусенція.
Ой гаряча, ой бабулик, ой-ой-ой-єчки.
Ляпотить, хлюпотить у ночовоньках
Дівулиця, дівчина, дівогоренько,
А бабуся так і вештається, ой-я,
А бабище все шпортається, ой-я,
З кочергами, з баняками, банячищами...

Внучка, внученька, студентонька
Спить у баби на ряднищі, на рядні
Під кожухом, кожушиськом, кожушариськом...

(І. Драч)

◇ *Робота з підручником.*

Виконання вправи 80 (усне).

◇ *Пояснювальний диктант.*

Підкреслити слова з абстрактним, узагальнювальним значенням, утворені за допомогою суфіксів (-анн-, -енн-, -ість, -ізм, -ств-, -цтв-). У текстах яких стилів найчастіше використовуються такі слова?

У Брусиліві Житомирської області, де народився політичний і релігійний діяч, перший міністр освіти в уряді УНР Іван Огієнко, відбулося вручення премії його імені. Премію встановлено за заслуги в галузях літератури і мистецтва, науки і освіти, діяльності, спрямованої на утвердження державності України. (З газети.) І тільки мова чужа у власному домі. У шовінізму кігті підсвідомі. (Л. Костенко.) Війни – це та ж пиха, егоїзм, владолюбство, прагнення когось розчавити, підтоптати. (О. Гончар.)

◇ *Прочитати.*

Вказати прикметники, утворені суфіксами -ичн-, (-ічн-). Чому вживання таких прикметників характерне для книжних стилів?

Є святині, яких не діткнути ні монбланами жовтої преси, ані хитрим ефіроблудом політичних ерзац-дантесів. (Л. Забашта.) Не можуть мрій, що їх плекає дух, нам замінити статистичні факти. (Ю. Клен.) В якусь кібернетичну мить твоя душа здригнеться потай і вперше ретрозаболить. (О. Матушек.) Хочеться відразу застерегти дилетантів, псевдонауковців та пристосуванців до новітніх мод, що народна медицина – як і високої проби поезія, як симфонічна музика – такий складний наріжний камінь, що його не можна сприйняти без підготовки ні випускникам медичного вузу, ні підкреслено ерудованим професорам-медикам. (За Є. Товстухою.)

◇ *Від поданих слів самотійно утворити віддієслівні іменники.*

Виділити в них словотвірні суфікси. У текстах яких стилів зазвичай вживаються віддієслівні іменники?

Досліджувати, обговорювати, обґрунтувати, вивчати, зберігати, припинити, переносити, порушити, представити, найменувати, висловити, здобувати, бути.

◇ *Переписати, знімаючи ризики.*

Яке значення виражається за допомогою префіксів не-, ні-, недо- - тільки протилежне чи значення зневажливого, негативного ставлення?

Посадив Артем вівчарку замість будки в іномарку, а вона – така ні/кчема! – шкірить зуби на Артема. (В. Скомаровський.) Кіт побачив черепаху та й говорить: «От не/вдаха! Зверху миска, знизу миска, де взялось на тебе лихо?» Черепаха каже тихо: «Ще давно колись мій дід в косаря украв обід...» (М. Стельмах.) Збулось провісництво сумне: хтось називає дилетантом, хтось недо/учкою мене. (Б. Дегтярьов.) ...Піч гуде і димить у світ – скільки в пащу цій не/нажері тітка вкинула кращих літ! (В. Симоненко.)

◇ *Робота з підручником.*

Виконання вправи 81 (усно).

◇ *Диктант із коментуванням.*

Складні слова підкреслити, пояснити їх написання. Вказати складні слова, що вживаються як терміни у книжних стилях. Вказати складні слова, що передають емоційно-експресивні відтінки в текстах художнього стилю. З'ясувати стилістичну роль абрєвіатур.

Заздалегідь байдужий часоплин відводить нам години й кілометри. (В.Швець.) Оголеними нервами угадуєш словам нестачу мікрівольта і зайвий міліграм. (Л.Костенко.) Я найбільш боюся жорстоковладних і страхополохних. Це два кінці одного нещастя: ніколи не знаєш, з якого боку несуть чи підносять вони дурість або й горе. (М. Стельмах.) Сонце знов сяє велично і шле золоті тихомірні привіти на землю й на море. (Дніпрова Чайка.) Гуде над світом буревій, печуть утрати. (І. Прокоф'єв.) Чорнозему кожна грудка дрімає ще, немов їжак. (Г. Білоус.) Сад ще дрімав у пурпурових шатах, немов жар-птиця, розпростер крило... (Л. Скурта.) Як пахне свіжозорана земля, як дихає теплом і як чекає на щедрю зливу... (Н. Стефурак.)

Ось наші незагойні рани: ГУЛАГ, і голод, і Афган. (Н. Білокриницька.) На батька злий сусід активний для ДПУ створив донос: «Це українець супротивний, а не звичайний малорос!» (П. Марченко.) Димить планети безмір неосяжний, і скрізь ростуть АЕС, немов гриби. (І. Редчиць.) І не пройти, мабуть, рубіж, бо дзот – немов у горлі ніж. (К. Курашкевич.) Злітали догори кашкети, і в небо – залпи з ППШ, то мир вітали на планеті, і щастям повнилась душа. (Є. Доломан.) Переходимо до ринку... Чи на благо, чи на зло? І жаданий клятий ринок, і страшний, як НЛЮ! (М. Карпенко.) Тепер нові відкрились далі, нові осягнення в думках: життя вирує у спіралі – в подвійній нитці ДНК. (П. Харченко.) Їхала осінь на довгих КраЗах, аж гуготів обважніло шлях. (Г. Світлична.)

◆ *Прочитати уривок з поезії.*

Пояснити, як виділені слова впливають на стилістичне забарвлення тексту. Яким способом ці слова утворено?

Перекотиполе, перекотимісто, перекотилюди, перекотичас...
Що ви захищасте, слів еквілібристи, *перевотивірою* – *перекотинас*?
Перекотисором нас давно не палить, не печуть руїни жодної з святинь...
В *перекотигенах* – *перекотинам'ять*, в *перекотибатька* – *перекотисин*.
Перекотирішення – *перекотизмова* проти поля й неба, річки й журавля...
З *перекотидумання* – *перекотимова*, *перекотинація* нею розмовля.
«Перекотизавтра» - що воно і звідки? *Перекотивічність*? *Перекотипрах*?..
Ну неже ми тільки перекотисвідки на полях історії, на її вітрах?

(О. Матушек)

С л о в н и к.

Еквілібристика – циркове мистецтво, засноване на вмінні виконавця роботи складні акробатичні вправи, зберігаючи рівновагу при нестійких положеннях тіла (на канаті, кулі тощо). *Перен* – вміння пристосовуватися до обставин.

V. Підведення підсумків уроку.

VI. Домашнє завдання.

§7, вправа 83.

Урок № 33

Тема.	Основні способи словотворення. Тематичне тестування.
Мета:	закріпити знання про способи словотворення, вміння й навички визначати способи творення слів; з'ясувати рівень засвоєння знань про будову слова та способи словотворення, а також уміння визначати способи творення слів; розвивати мислення та мовлення, відпрацьовувати навички самостійної роботи.
Тип уроку:	комбінований урок (закріплення знань та вмінь; перевірка та облік якості засвоєних знань, умінь та навичок).
Обладнання:	підручник, тестові завдання.

ХІД УРОКУ

I. Повідомлення мети і завдань уроку.

II. Відтворення теоретичних відомостей.

◇ *Бесіда.*

- 1) Що вивчає словотвір?
- 2) Що таке основа слова?
- 3) Які основи називаються непохідними? Похідними?

- 4) Яка морфема називається префіксом? Коренем? Суфіксом? Закінченням?
- 5) Яка основа називається твірною?
- 6) Яке слово називається твірним?
- 7) Який спосіб називається префіксальним? суфіксальним? суфіксально-префіксальним? безафіксним? Навести приклади слів, утворених цими способами.
- 8) Дібрати приклади слів, утворених способом основоскладання.
- 9) Навести приклади складноскорочених слів.

III. Виконання вправ на закріплення вивченого.

◇ *Словниковий диктант.*

У кожному зі слів визначити орфограму. З'ясувати спосіб творення кожного із слів.

Краєвид, зорепад, синьоокий, п'ятистінний, семибарвний, райвно, ДЕК (Державна екзаменаційна комісія), ВНЗ, власноруч, горілиць, синьо-жовтий, білосніжний, блакить, нестрим, прикордонник, присадибний, побережник, львів'янин, харків'янка, замилуватися, переоцінити.

◇ *Пояснювальний диктант.*

Визначити спосіб творення виділених слів.

Карпатська *синь*, і вечір *настає*, червоне сонце падає за обрій. (Л.Коваль.) Зависло повітря, *пропахле* дозрілим цикорієм, а *всміхнене* небо – як піца, *присмачена* зорями. (Л. Весела.) І поки бачитимуть очі *дивовижу*, я не заскнію в отчій стороні і краю рідного до скону не залишу. (О. Доріченко.) А сніг укрит холодний горизонт, *покривши* вмить *підстрижений* газон. (В.Пучков.) Смакую я зими крохмальний хруст на денці дня, немов розчинну каву. (В. Сироватко.)

IV. Повідомлення способів перевірки здобутих знань та сформованих умінь і навичок (інструктаж до тестування)

V. Проведення тематичного тестування.

Тестові завдання

I варіант

1. Значущі частини слова (морфеми) є такі:
 - а) основа слова і закінчення;
 - б) основа слова, корінь і закінчення;

- в) корінь, префікс, суфікс, закінчення; V
- г) корінь, префікс, суфікс, закінчення, сполучний голосний (у складних словах).

Дібрати та записати слово, що відповідає схемі: префікс, корінь, закінчення; розібрати це слово за будовою (напр.: *вимова, порада*).

2. Основа слова – це:

- а) головна значуща частина слова, що містить спільне значення споріднених слів;
- б) частина слова без закінчення, що виражає лексичне значення слова; V
- в) змінна значуща частина слова, що виражає його граматичне значення;
- г) значуща частина слова, що стоїть після кореня.

Дібрати і записати два слова: змінне та незмінне; у кожному з них виділити основу (напр.: *школа, завтра*).

3. Безафіксийний спосіб – це:

- а) спосіб творення слів, при якому дві і більше основ об'єднуються в одне слово;
- б) утворення нового слова додаванням до твірної основи префікса і суфікса;
- в) утворення нового слова від твірної основи без додавання суфікса і префікса; V
- г) утворення нового слова через злиття словосполучення;

Показати процес творення слова безафіксийним способом (напр.: *юнь* від *юний*, *перехід* від *переходити*).

4. Складноскорочені слова утворюються:

- а) способом зрощення слів;
- б) способом складання скорочених основ; V
- в) безафіксийним способом;
- г) суфіксальним способом.

Скласти і записати речення зі складноскороченим словом у формі непрямого відмінка (напр.: *І гірким полином проростає мій біль увсебіч – мої очі двома НЛО полетіли у ніч* (Л. Коваль).

5. Нульові закінчення наявні у словах:

- а) метро, кашне, манто, фойє;
- б) вчора, взимку, мимохіть, слідом;
- в) край, народ, день, писар; V
- г) читати, перемогти, навчаючи, вивчивши.

Скласти (пригадати) й записати речення (або два речення), у якому слово з нульовим закінченням уживалося б у прямому і в непрямому

відмінках (напр: Де ліс, там і біс, а де нема лісу – не шукай біса. (Нар. творч.) Це нормально, коли в кожній людині є хліб, є й до хліба.)

6. Спільнокореневими є слова:

- а) книга, книги, у книзі, книгами;
- б) вода, водяний, проводити, водогін;
- в) веселка, повеселити, веселощі, веснянка;
- г) мудрець, перемудрити, любомудр, премудрий. V

Пригадати й записати народне прислів'я, у якому вжито спільнокореневі слова; ці слова підкреслити, виділити в них корені (напр.: Яблучко від яблуньки недалеко відкотиться. Блискавка блисне - камінь трісне. Береженого Бог береже. Писав писака, не розбере й собака) або дібрати й записати 5-8 спільнокореневих слів; у кожному слові виділити корінь.

II варіант

1. Префіксально-суфіксальний спосіб – це:

- а) утворення нового слова додаванням до твірної основи або префікса, або суфікса;
- б) утворення нового слова додаванням до твірного слова або префікса, або суфікса;
- в) утворення нового слова додаванням до твірної основи префікса і суфікса одночасно; V
- г) утворення нового слова відкиданням від твірного слова префікса і суфікса одночасно.

Дібрати і записати слово, утворене префіксально-суфіксальним способом (напр.: ліс – пролісок; по дорозі - подорожник).

2. Складноскорочені слова (абревіатури) утворюються:

- а) складанням двох і більше повних основ у одне слово;
- б) складанням усічених основ або початкових букв слів; V
- в) від твірної основи без додавання суфіксів і префіксів;
- г) злиттям словосполучення в одне слово.

Дібрати складноскорочене слово, увести його до самостійно складеного речення у формі непрямого відмінка.

3. Найпродуктивнішим в українській мові є:

- а) префіксальний спосіб;
- б) суфіксальний спосіб; V
- в) префіксально-суфіксальний спосіб;
- г) спосіб основоскладання.

Утворити і записати слово, утворене будь-яким різновидом *морфологічного* способу словотворення, вказати цей спосіб.

4. Префіксальним способом утворено такі слова:
- а) смолоскип, вітрогон, жмикрут, зорепад;
 - б) переможець, учительський, розумний;
 - в) добігти, перевезти, подолати, заморожений; V
 - г) юнь, синь, молодь, насип, перехід.

5. Через набуття нового значення утворено такі нові слова:
- а) військовий, набережна, черговий;
 - б) листопад, корінь, супутник; V
 - в) вчений, кошовий, булочна;
 - г) вічнозелений, добраніч, сьогодні.

Дібрати і записати нове слово, утворене через набуття ним нового значення.

6. Шляхом переходу з однієї частини мови в іншу утворилися такі слова:
- а) медсестра, спортзал, військкомат;
 - б) молода, командуючий, полонений; V
 - в) перевіз, блакить, молодь;
 - г) мимохіть, насамкінець, голіруч.

Дібравши слово, утворене шляхом переходу з однієї частини мови в іншу, увести до самостійно складеного речення.

VI. Відповіді вчителя на запитання учнів (після того, як тестові завдання виконано).

VII. Підведення підсумків уроку.

VIII. Домашнє завдання.

Вправа 54.

Уроки № 34, 35 ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Письмовий відгук про твір мистецтва (книжку, спектакль, кінофільм, картину та ін.).

Мета: ознайомити учнів з визначенням *відгуку* як жанру публіцистики, вчити аналізувати відгуки та складати відгуки про мистецькі твори; удосконалювати логічне та образне мислення, відпрацьовувати вміння роботи висновки, складати оцінки, обґрунтовувати свої думки, розвивати усне й писемне мовлення, збагачувати, уточнювати та активізувати словниковий запас; розвивати

пам'ять, творчу уяву, емоції; виховувати повагу до мистецтва, толерантність до чужих переконань та поглядів.

Обладнання: тексти відгуків.

ХІД УРОКІВ

I. Повідомлення мети і завдань уроків.

II. Підготовка до роботи над відгуком.

◇ *Прочитати (прослухати) текст.*

Вказати ті його фрагменти, які є відгуками про твори мистецтва. Пояснити, з якою метою складаються відгуки, хто їх зазвичай складає і хто є їх адресатами. У чому полягає відмінність відгуку від складеної фахівцем рецензії?

Він був плечистий, міцної кості, дещо сутулуватий, з буйною гривною цупкого кучерявого волосся. Мав вилицювате обличчя, монгольський розріз очей. Ходив неодмінно в українській вишиванці. Часто виймав з кишені блокнот і робив якісь замальовки.

Таким запам'ятали народного художника України, видатного графіка Василя Касіяна.

Ось відгук одного з сучасників про літографію Касіяна – «Шевченко в Україні».

«Перед нами Шевченко під час його останньої подорожі на батьківщину 1859 року. Знявши бриль, підставивши обличчя вітрові, Тарас простує високим берегом Дніпра. На суворому обличчі відбилися і напружена думка, і глибоке душевне хвилювання. Внизу, під кручею, «реве ревучий», чайки в'ються над хвилями. Поривчастий вітер гне додолу прибережні верби. Важкі грозові хмари вкрили небо, проте його бездонній глибині вже просвітліло...

Бентежний образ поета злився з образом збуреної природи. Отаким замисленим, упевненим і несхитним перед бурею увійшов Шевченко з цієї літографії в українське мистецтво. Без сумніву, цей образ полонив кожного українця».

Шевченкіана стала головною темою життя графіка Василя Касіяна. Гравюри «Гайдамаки», «Тарас Шевченко», «Шевченко серед селян», а також цикли ілюстрацій до «Кобзаря» збагатили українське образотворче мистецтво. Митець ілюстрував твори Івана Франка, Лесі Українки, Василя Стефаника, Михайла Коцюбинського... Серед плакатів видатного майстра – «На бій, слов'яни!» (1942), цикл «Гнів Шевченка – зброя перемоги» (1942 - 1943), меморіальні плакати, присвячені Панасові Мирному, Олександрові Довженкові та багатьом іншим.

У Києві, на Володимирській, 14, де жив митець, встановлено пам'ятну дошку. Горельєфний бронзовий портрет є дуже вдалим. Відбито і кучерявий

німб навколо високого чола, і знамениту вишиванку, і працюючі руки, що ніколи не знали спочинку.

(З календаря)

С л о в н и к.

Графіка – вид образотворчого мистецтва, основним зображальним засобом якого є однотонний малюнок, виконаний на папері олівцем, пером, пензлем, вуглем, або ж друковане художнє зображення, відтиснуте на папері спеціальною формою (гравюра). *Літографія* – відбиток на папері з плоскої форми, виготовленої з каменю (вапняку), листів цинку або алюмінію. *Горельєф* – скульптурний твір, у якому зображення виступає над площиною фону більш як на половину його об'єму.

◇ *Пояснення вчителя.*

Якщо *рецензія* – це кваліфікований аналіз твору мистецтва, оцінка професійної майстерності автора, висловлення аргументованих практичних зауважень, висвітлення допущених у ньому помилок та недоглядів, відзначення досягнень, точне визначення суспільно-політичної або літературно-художньої вартості твору, то *відгук* – висловлення глядачем (слухачем) безпосередніх вражень від сприйнятого твору.

Відгуки часто складаються в невимушеному усному спілкуванні – під час глядацьких або читацьких конференцій, на презентаціях тощо. Якщо ж відгук оприлюднено у ЗМІ, йдеться про відповідний *жанр публіцистики*.

Для відгуку як жанру публіцистики характерні такі особливості: оперативність, актуальність, лаконічність, відверта підкреслена оцінність. Мета відгуку – висловлення власної оцінки твору, особливостей його індивідуального сприйняття. Складання відгуку не потребує фахової підготовленості, володіння мистецтвознавчою термінологією і т. ін.

Обмінюючись враженнями про мистецький твір, глядачі й слухачі зазвичай якнайстиліше передають його зміст (або складають опис) та складають творові обґрунтовану оцінку. До речі, така оцінка далеко не завжди є об'єктивною, оскільки передає особистісне ставлення до твору.

Таким чином, відгук – це оцінка мистецького твору, складена глядачем або слухачем безпосередньо після ознайомлення з ним. За своїм щирим і доброзичливим тоном відгук має нагадувати ліричний відкритий лист. Враження й думки здебільшого висловлюються від першої особи. Обов'язковими є тактовність, толерантність, ненав'язливість суджень.

Здебільшого відгук має такі композиційні частини: зачин (що спонукає ознайомитись із твором і скласти йому оцінку), якнайстиліший переказ змісту мистецького твору (або його опис) та невеликий підсумок, у якому висловлено його обґрунтовану оцінку й передано особисте до нього ставлення.

Важливе значення для надрукованого в ЗМІ відгуку має заголовок: він має бути цікавим, образним, інтригувати й запам'ятовуватись.

С л о в н и к.

ЗМІ – засоби масової інформації. *Толерантність* – терпимість до чужої думки, чужих поглядів.

◇ *Прочитати (прослухати) надрукований у журналі відгук.*

У його тексті вказати зачин, опис та підсумок-оцінку. Наскільки чітке уявлення про мистецький твір залишає цей відгук у читача? Чи є аргументованою складена автором оцінка творів живопису? Охарактеризувати тон відгуку.

ТАКИМ ШЕВЧЕНКА МИ НЕ БАЧИЛИ

Не знаю, як вам, а мені не доводилось бачити у творах мистецтва такого Шевченка, як на картині «В казематі» Андрія Антонюка. Смішний, навіть чудний дідусь – і разом з тим близький, людяний, не відсторонений. Шевченко на цій картині - стражденна людина, яка поневіряється і муки свої виливає на папері.

М'яке світло вихоплює пронизливий погляд Шевченкових очей. У них я відчуваю розпачливу беззахисність і душевний біль. За глибиною психологізму це один з найсильніших портретів Кобзаря, який мені довелося бачити.

Картину написано темними, навіть тьмяними фарбами. Враження таке, ніби із зображеного на полотні простору викачано повітря. Це посилює відчуття тяжкої здавленості, несвободи, приниженості й гіркоти.

Гілка калини, кобза на задньому плані – чи то видіння, чи то реальність... Ці традиційні алегорії наближають твір до народної картини.

(За Н. Васильченко)

◇ *Прочитати.*

Чи є поданий текст відгуком про твір мистецтва? Кому адресовано висловлювання? Яка його мета?

Виставу п'єси Марка Кропивницького «Дай серцеві волю, заведе в неволю» в Театрі імені Шевченка сприймаєш, як барвистий концерт. Звичайно, це сприйняття – суб'єктивне. Але я не можу інакше висловити враження, яке справила на мене ця вистава злагожденістю акторського ансамблю, оформленням...

Режисер ввів у п'єсу багато пісенного й музичного матеріалу. Скажімо, сцени весілля в автора немає, це вже додав театр – і сцена органічно ввійшла в п'єсу, навіть як одне з кращих місць всієї вистави. Музика і спів являють не лише тло, що на ньому відбувається дія, а пронизують п'єсу, як щира золота нитка прошиває чудесну тканину, розгорнуту перед глядачем. До речі, музика композитора Б. Крижанівського заслуговує на окрему відзнаку, до того ж і оркестр під його рукою звучить чудово.

Ми, глядачі, схилиємось перед режисером Мар'яном Крушельницьким (він же виконує роль Івана Непокритого), що зачарував нас виставою. Але ми знаємо і не маємо права не відзначити, що легкість і яскравість вистави були здобуті великим трудом, упертою напругою мистецьких шукань.

Вистава давно скінчилась, ходжу, обмірковую її вулицями Києва. Мистецтво завжди із народом, як неподільна частка його долі, його щастя і горя, його життя...

(За О. Копиленком)

Якось довелося чути, як літня патріотка переконувала працівників дитячого журналу: «Друкуйте вірші Тараса Шевченка! Уміщуйте розповіді про український віночок, українську хату, народні звичаї, а не перекладні зарубіжні твори».

Шевченка, звичайно, треба знати. Але діти є діти, українські зокрема. Вони хочуть читати про мандрівки й пригоди, люблять фантастичну й детективну. Відрадно, що в українській літературі такі твори з'являються.

Щойно вийшов із друку сучасний (наскрізь український!) дитячий детектив «Суперагент 000. Нові пригоди» письменниці Лесі Ворониної. Герой цієї книжки – Гриць Мамай (чи, бува, не нащадок легендарного козака Мамає?). Навіть зовні він сповна відповідає ідеалу сучасних хлопчаків: одягнутий у незмінну шкіряну куртку, джинси й білосніжної чистоти кросівки фірми «Reebok». Він має чорний пасок майстра карате, а, крім того, володіє секретами у-шу, дзюдо, кун-фу, кікбоксингу, а що найголовніше, розшифрує таємні прийоми давньоукраїнської боротьби, замасковані в народному танці гопаку.

Щоправда, в змалюванні атлетизму суперагента раз по раз прозирає іронічна посмішка автора. Ось Гриць Мамай сидить на снігу в позі лотоса, такий розпашілий від внутрішньої енергії, що його дружина красуня Зореслава сушить на його оголеному торсі випрані дитячі пелюшки... Ця весела й дотепна пародія на численні бойовики з їхніми супергероями навчає дітей ось так – іронічно, з посмішкою – оцінювати нісенітницю, що пропонуються з телеекранів...

Постійним супротивником Гриця Мамає виступає бабуся-нінзя, котра досконально володіє нунчаками, може набувати будь-якої подоби, зокрема й вигляду Грицевої дружини Зореслави. Вона замислює все нові й нові страхітливі злочини, але суперагент щоразу долає її підступи. Переможений бабусі тільки й лишається, що сичати від безсилої люті й «вигукувати погані слова неукраїнською мовою».

Сюжет повісті розвивається стрімко й динамічно. Врешті-решт Гриць Мамай розплутує змову, що загрожувала всій земній цивілізації, зруйнувавши при цьому центр змови – металеву жінку зі щитом і мечем на Дніпровій кручі в Києві, яку кияни без жодних симпатій прозвали «бабою» за ту дисгармонію, що внесла вона в панораму міста.

При всій карколомності подій у повісті немає вбивств. Навіть бандитів у покарання то зачиняють у сміттєзбірнику, то з метою перевиховування перетворюють на нерухомі статуї. Тут чимало дотепів, комічних ситуацій. Книжка весела, світла, читається на єдиному подиху. Вона скромно, але ошатно й інтелігентно проілюстрована (художник Олег Петренко-Заневський), видана з належною культурою, що тепер, на жаль, трапляється не часто. Отож, в українській літературі для дітей побільшало на гарну, цікаву, розумну книжку.

(Зірка Мензатюк)

III. Самостійна робота учнів над відгуком.

- ◇ *Самостійно скласти відгук про твір мистецтва за власним вибором або ж відгук про нещодавно переглянута виставу чи кінофільм (на чернетках).*

Орієнтовний план відгуку про виставу

1. Коли, за яких обставин, на сцені якого театру було переглянута виставу. Бажано назвати імена автора п'єси та режисера.
2. Мої враження від:
 - а) акторського складу та акторської гри;
 - б) музичного та художнього оформлення.
3. Наскільки актуальними й цікавими є порушені у виставі проблеми.
4. Що сподобалось, вразило, запам'яталось.

- ◇ *Пояснення вчителя.*

Головним у відгуку є виразно та емоційно висловлена особиста думка про спектакль. Оцінка акторської гри, музичного й художнього оформлення має бути обґрунтована, проте може бути цілковито суб'єктивною. Відгук цілком може містити дискусійні положення. Тон відгуку може бути запальним, задиркуватим. Проте обов'язково слід бути тактовним до митців, які працювали над спектаклем – про це бажано нагадати учням. Потрібно звернути їхню увагу на те, що в тексті відгуку бажано використовувати вставні слова *на мою думку, як на мене, як мені здалося* тощо. Це позбавить текст відтінку безапеляційності.

IV. Підведення підсумків уроків.

V. Домашнє завдання.

Завершити відгук про переглянутий спектакль (кінофільм), відреагувати написане, переписати до зошитів.

Урок № 36

Тема.	Власне українські слова. Складні випадки слововживання.
Мета:	закріпити й поглибити знання школярів про власне українські слова; закріплювати навички роботи зі словниками; спрямувати учнів на введення слів цієї групи до їхнього активного словника; розвивати в школярів мовне чуття, а також вміння правильного та майстерного вибору з-поміж синонімів найбільш точного, стилістично доречного відповідно до ситуації спілкування слова; удосконалювати логічне та образне мислення, виховувати культуру мовлення; прищеплювати несприйняття мовного суржику як однієї з яскравих ознак комплексу малоросійства.
Тип уроку:	урок закріплення знань і навичок.
Обладнання:	підручник.

ХІД УРОКУ

I. Повідомлення теми і мети уроку.

II. Відтворення теоретичних відомостей.

◇ *Прочитати.*

Дати відповідь на запитання: які слова є власне українськими? Навести приклади таких слів. Пояснити, чому відродження власне української лексики є важливим.

Однією з граней самобутності і краси будь-якої мови є її лексична неповторність. Власне українська лексика якраз і відображає національні особливості рідної мови. Саме цю лексику упродовж століть підступно намагалися знівечити, затушувати, замовчати, відсуваючи її на задній план, облудно чіпляючи до слів ярлик застарілості, вилучаючи їх зі словників і повсякденного вжитку. Тому відродження рідної мови шляхом широкого використання в мовленні такої лексики – важливе завдання сучасності.

(З журналу)

◇ *Робота з підручником.*

Опрацювання теоретичного матеріалу (с. 34, власне українська лексика).

III. Виконання вправ на закріплення вивченого.

- ◇ *З'ясувати походження та пояснити лексичне значення поданих слів, за потреби звернувшись до словника.*

Ввести слова до самостійно складених речень.

Громада, досконалість, хист, зворушливий, чепурний, печеня, хурделиця, питомий, зухвалий, негаразди, навмисне, знестяму, либонь, навпростець.

С л о в н и к.

Громада – група людей, об'єднаних спільністю проживання, становища, інтересів. *Досконалий* – такий, що має потрібний ступінь довершеності, визначається повнотою позитивних якостей. *Хист* – уміння що-небудь роботи, здібності. *Зворушливий* – такий, що викликає зворушення, глибоке почуття хвилювання. *Чепурний* – такий, що відзначається чистотою, стежить за чистотою житла, за власним виглядом. *Печеня* – м'ясна страва – запечене або смажене м'ясо. *Хурделиця* – заметіль, сильний вітер зі снігом. *Питомий* – такий, що означає кількість, роль, значення або місце когось або чогось. *Зухвалий* – такий, що не виявляє належної поваги, пошани до когось або чогось. *Негаразди* – обставини, що складаються несприятливо, погано, як потрібно. *Навмисне* – з певним наміром, заздалегідь визначеною метою. *Знестяму* – не тямлячи нічого, у стані розгубленості. *Либонь* – означає деяку непевність, сумнів у вірогідності висловлюваного. *Навпростець* – найкоротшим шляхом, по прямій лінії.

- ◇ *Пояснювальний диктант.*

Власне українські слова підкреслити.

Коли ти плекаєш слово, йде воно, як злтонить; калиново й барвінковою рідна мова пломенить. (*Д. Білоус.*) А човен плив. Гойдались тихо плеса і навіть не торкалися весла. І десь був принц, і десь була принцеса, і казка наче правдою була. (*Б. Демків.*) Всі небеса усійте, зорі! Тії не повторить яси! (*М. Самійленко.*) Крізь пилюку, по багнюці, в холод і завію прийде чистою до тебе біла моя мрія. (*В. Симоненко.*) Аж спігну – ранок так ясниться й роїться карими жучками, де я проплюю суницю навсидьки голими пучками. (*М. Самійленко.*) Життя – урок... Неначе мимохідь суть істини пізнаєм... (*Л. Скирда.*) Вийшла нісенітниця, цілковита плутанина: на початку абзаца йшов один текст, а далі – зовсім інший. (*З журналу.*)

С л о в н и к.

Плекати – дбайливо піклуватися, дбати, вирощувати. *Плесо* – спокійна широка поверхня води (річки, ставу). *Яса* – світло, сяйво.

◇ *Відповідно до поданих лексичних значень дібрати власне українські слова. Записати їх.*

Два-три дібраних слова увести до самостійно складених речень (усно).

1. Великий перелітний птах із довгим прямим дзьобом та довгими ногами. 2. Трав'яниста багаторічна рослина, яка цвіте білими квіточками і дає соковиті їстівні плоди; рожево-червона кисло-солодка ягода цієї рослини. 3. Незатінене місце, що освітлюється та обігрівається сонцем. 4. Великий ящик з кришкою і замком для зберігання одягу, коштовностей. 5. Простір, який постає перед очима на відкритій відстані; горизонт, видноколо. 6. Запальна наполегливість, енергійність, жадоба діяльності, будь-якої дії. 7. Викликати тривогу, хвилювання, непокоїти. 8. До самого верху, по вінця. 9. Відтворити з терпіння, з рівноваги, досаджаючи словами, діями. 10. Тихий, спокійний, погожий, ясний.

Д л я д о в і д о к.

1. Лелека. 2. Полуниця. 3. Осоння. 4. Скриня. 5. Обрій. 6. Завзяття. 7. Бентежити. 8. Вщерть. 9. Дошкуляти. 10. Погідний.

◆ *Прочитати.*

Вказати іншомовні слова. З'ясувати їхні лексичні значення, за потреби звернувшись до словника. Коли використання іншомовних слів є доречним, коли – небажаним?

А хтось поправить скельця вказівним: «Патерналізм... автракія...» І де там хоч подумки угнатися за ним? «Я вчора мав розмову з Президентом...» (П.Вольвач.) Кого винить? Корупцію? Систему? Чи проклинати гени, радіацію? Чи зважувать свої житейські теми? Чи нарікать на смирну нашу націю? (П. Макеев.)

С л о в н и к.

Патерналізм – політика великих держав, спрямована на поневолення економічно слаборозвинутих країн під виглядом «піклування про слабкі народи», одна з форм неокolonіалізму. *Автракія* – політика господарського відособлення, створення замкнутого самодостатнього господарства в межах окремої країни або групи країн. *Корупція* – підкупність, продажність державних, політичних і громадських діячів, службовців державного апарату.

Ген – одиниця спадкової речовини, за допомогою якої ознаки і властивості батьків передаються нащадкам.

◇ *Прочитати (прослухати).*

Вказати слова, що є ненормативними. Дати визначення поняттю «лексична норма». Що таке суржик? Навести приклади вживання суржику зі шкільного життя.

Снують суцільні «сограждане», «женщини», і «мужчини». ...І маю я тільки згарище з присмаком батьківщини. (*П. Вольвач.*) Не вірю тим, хто з легкістю заявляє: «Я так уважаю вашу мову, что не могу ее коверкать. Мне по-русски как-то легче». А за цими криводухами й наші Мотрі кидають замакірено: «По-руському какось оно льогшей». (*Л. Кореневич.*) Грузин, який забув грузинську, - не грузин. Киргиз без киргизької – манкурт. Тільки той естонець, хто спілкується естонською. А українець, який не забув рідної мови, - український буржуазний націоналіст. Промовець промовля, мов немовля: «Міне по-руську какось льогше, бо потому що вообче!» На Хрещатику, правда, чули двох українців. Вони з Канади приїхали. (*А. Крижанівський.*) «Чий же тепер час?» - до людей гукаю, а вони думають, що я «врем'я спрашиваю» (*В. Сланчук.*) Нащадки Петра Калнишевського, ми «панімаєм только па-руські» і маримо промінати биті степові шляхи на шампунний заморський асфальт. За що ця карма, Господи, невже ж нам, українцям, бути навечно хохлами? (*Л. Степовичка.*)

Для довідок.

Мовна норма – той мовний варіант у сфері вимови, слововживання, словозміни, який закріплений практикою і рекомендований до вживання як обов'язковий. *Лексична норма* – норма вживання слова у властивому йому лексичному значенні і норма сполучуваності слова з іншими словами в реченні. *Суржик*. – 1. Суміш зерна пшениці й жита, жита й ячменю й вівса і т. ін.; борошно з такої суміші. 2. *перен.* Елементи двох або кількох мов, об'єднані штучно без додержання норм літературної мови.

◇ *Переписати, вибираючи з дужок доречне слово.*

Свій вибір обґрунтувати.

Наш клас (знаходиться, перебуває, міститься) на третьому поверсі. Як же нам (повезло, пощастило)! На кінець чверті було заплановано кілька (міроприємств, заходів). На час своєї відсутності староста класу призначив своїм (заступником, замісником) Ігоря Петренка. Я (рахую, вважаю), що він повівся неетично. Учнівські збори були (численні, чисельні). Кожен хотів висловити своє (ставлення, відношення, почуття) до обговорюваного питання. У підручнику (попадаються, трапляються, зустрічаються) невдалі

приклади. Формулюючи правило, не слід забувати про (виключення, винятки). Двічі по два (рівняється, дорівнюється, дорівнює) чотирьом.

Для довідок.

Міститься. Пощастило. Заходів. Замісником. Вважаю. Численні. Ставлення. Трапляються. Винятки. Дорівнює.

◇ *Самостійна робота.*

З-поміж двох висловів вибрати нормативний. Вибране словосполучення записати.

Громадянські права, громадські права; передплата на журнал, підписка на журнал; пам'ятник архітектури і мистецтва, пам'ятка архітектури і мистецтва; акварельні барви, акварельні фарби; втратити свідомість, знепритомніти; замовити каву, заказати каву; нехтувати звичаї, нехтувати звичаями.

Для довідок.

Громадянські права, передплата на журнал, пам'ятка архітектури і мистецтва, акварельні фарби, знепритомніти, замовити каву, нехтувати звичаї і нехтувати звичаями (*нормативними є обидва вислови*).

◆ *Прочитати уривок з фейлетону.*

Чи можна вважати використання суржику літературним прийомом? Назвати відомих вам письменників та артистів, які послуговувались цим прийомом. Чи завжди використання суржику на сцені є доречним? Навести приклади.

У нашій столиці спіймали одного підозрілого, який Київ чомусь називав дивно і підозріло – Київ. І взагалі, говорив какімось не таким язиком, як усі в столиці. Його й схопили бдітельні активісти «Комітету спасенія Родіни» - прямо на вулиці, як він рота розкрив. Доставили куди треба. Там перевірили. Затриманий і справді говорив нездешнім, неінтернаціональним язиком братства народів.

Запросили лінгвістів із північної столиці сусідньої держави, які будь-кому язика розв'яжуть. Тобто визначать його шкідливість. Случай, як сказав один з тих лінгвістів, тяжолий. Хохол! Натуральний!

Газети другодні з жахом повідомили, що в Києві викрили типа, «зараженого вирусом зоологического национализма», який уперто «балакав» на «своей мове».

Скільки раніше виловили націоналістів, не лімітований відстріл їх дозволили, труїли їх, як колорадських жукув, а за півстоліття так усіх і не виловили!

(Репортаж із майбутнього підготував

◆ *Вільний диктант.*

Кому потрібен суржик? А нікому. Ні українцю, ні росіянину, ні греку чи болгарину, які проживають в Україні. Хіба що прихильником Верки Сердючки, які чужої мови не навчилися і на свою не спромоглись.

Кожного з нас суржик має ображати як людину, як громадянина, як українця. Невже у своїй державі на ім'я Україна ми не можемо бути такі українцями, а не суржиковими хохлами, не Верками Сердючками, не Довгоносиками, не Кроликами, які будь-яке зілля стравлять?

Будьмо ж мудрими! Бо вийшовши з віків рабської покори, наш народ зберіг свій єдиний скарб – мову.

(За Л. Кореневичем)

IV. Підведення підсумків уроку.

V. Домашнє завдання.

§ 8, вправа 95.

**Уроки № 37, 38
ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ**

Письмовий переказ із творчим завданням

Мета: продовжувати формування в учнів умінь сприймати прослухане (або прочитане) висловлювання та відтворювати його із застосуванням відпрацьованих у попередніх класах текстотворчих умінь, а також завершувати відповідно до одержаного завдання; уточнювати й активізувати словниковий запас учнів, удосконалювати культуру мовлення; виховувати повагу до вітчизняної культури, до митців, викликати зацікавленість українським мистецтвом.

Обладнання: текст для переказу.

ХІД УРОКІВ

I. Повідомлення мети і завдань уроків. Мотивація навчання.

II. Підготовка до роботи над переказом.

◇ *Читання тексту.*

- ◇ *Пояснення лексичного значення наявних у тексті слів, що містяться в пасивному словнику учнів.*
- ◇ *Визначення теми та головної думки тексту.*
З'ясування стилю тексту, покладеного в основу тексту типу мовлення та допоміжних типів мовлення.
- ◇ *Індивідуальне складання плану тексту.*
- ◇ *Обговорення можливих варіантів закінчення (бажано відбити в плані переказу одним-двома пунктами).*
- ◇ *Читання тексту.*

III. Самостійна робота учнів над переказом на чернетках.

Редагування чорнових варіантів тексту переказу з продовженням. Переписування відредагованого тексту.

IV. Домашнє завдання.

Завершити роботу над письмовим переказом.

Тексти для письмового переказу

МИКОЛА ЛЕОНТОВИЧ

Його найвідомішим твором є геніальний «Щедрик». Покладена в основу твору народна щедрівка є найстарішим зразком українського фольклору.

Мелодія складається з мотиву, що має всього чотири звуки. Пісню починає сопрано соло, потім мотив підхоплює увесь хор. Вступають усе нові голоси, і кожен ніби додає щось своє. Усе разом – витончене, надзвичайно красиве звукове мереживо.

Інший геніальний твір Леонтовича – «Дударик». За змістом це дитяча пісенька про дідуся-дударика, який умер, залишивши сиротою свою дуду. Хор розпочинається чоловічими голосами, які імітують звучання дуди. На цьому фоні сопрано та альти співають простеньку народну мелодію.

Вслухаєшся в чудовий спів – і ніби бачиш маленького хлопчика, який сумує за дідусем, і самого дідуся, який, прощаючись із хлоп'ям, передає йому улюблену свою дуду.

Хорові твори «Дударик» і «Щедрик» стали відомими далеко за межами України.

Кажуть, що безмежну любов до народної пісні та ніжну душу Микола Леонтович перейняв від матері. Мабуть, завдяки тому, що з її уст завжди лунала чарівна пісня, музичні здібності хлопчика виявилися дуже рано.

Музикальним хистом був наділений і батько майбутнього композитора: він добре грав на кількох інструментах: віолончелі, скрипці, гітарі.

Проте не лише спів приваблював хлопця. Змалку почала виявлятися ще одна сторона його обдарування – талант до хорового диригування. Створивши хор із сестри і брата, Микола вправно диригував ним в ожереді соломи...

Життєва стежка йому, синові священика, була вторована – духовна освіта. Навчаючись у духовній школі та семінарії, юнак опанував нотну грамоту й залюбки співав у хорі. Тоді ж, у роки навчання, почав записувати мелодії українських народних пісень.

Закінчивши семінарію, Леонтович став учителем співів і арифметики в сільській школі. До речі, змалку Микола не любив арифметики, а тут довелося навчати інших... Але там, де йшлося про музику й хоровий спів, молодий учитель почувався у своїй стихії. Де з'являвся Микола Дмитрович, там звучала пісня. Невдовзі молодий учитель створив чудовий учнівський оркестр.

Відчуваючи брак музичної освіти, Микола приїздить до Петербурга, де відвідує лекції та консультації придворної капели. Заняття привели в певну систему все, чого композитор-самоук досяг самотужки. Природжений талант Леонтовича, його артистизм не переставали дивувати його вчителів.

Освіту молодий композитор продовжив у Київській консерваторії. Невдовзі Леонтович почав викладати хорову справу в музичному інституті імені М. Лисенка. Проте бурхливі політичні події змушують його переїхати в Тульчин, до сім'ї. Композитор знову починає вчителювати в сільській школі.

Леонтович розпочинає роботу над оперою «Русалчин великдень». У першому акті опери йшлося про те, як козак, заблукавши в лісі, зустрівся з русалками. Ті, накинувшись на юнака, загадали йому загадку – якщо козак не відгадає її, на нього чекає смерть.

Хлопця рятує одна з русалок, що закохалася в нього, удвох вони тікають.

Наступні акти опери так і не були створені. Повертаючись від лібретиста, який жив у сусідньому містечку, Микола Дмитрович заночував у хаті свого батька. Саме тоді попросився переночувати невідомий, що проходив через село. Опівночі пролунав постріл і з будинку вискочив убивця.

Так трагічно обірвалося життя одного з найвидатніших митців України. В обставинах загибелі композитора досі лишилось багато нез'ясованого.

Безсмертя Миколи Леонтовича – у популярності його творів в Україні та за її межами.

(483 слова)

(За М. Гордійчуком)

- ◇ Пояснити лексичне значення слів *сопрано* (найвищий співочий жіночий голос), *альт* (низький дитячий або жіночий голос), *соло* (виступ одного виконавця), *консерваторія*, *лібретист* (автор лібрето – словесного

тексту музично-драматичного твору – опери, оперети тощо); виразу *почуватися у своїй стихії*.

- ◇ Дібрати синоніми до слів *імітувати, хист, самотужки*.
- ◇ Скласти план тексту.

Орієнтовний план

- I. Найвідоміші твори Миколи Леонтовича.
 1. Геніальний «Щедрик».
 2. Дитяча пісенька «Дударик».
 - II. Витоки музичної обдарованості – у сім'ї.
 - III. Талант до хорового диригування.
 - IV. Життєва стежка священицького сина.
 - V. Учителювання в сільській школі.
 1. Учитель співів та арифметики.
 2. Створення учнівського оркестру.
 - VI. Поповнення музичної освіти.
 1. Консультування в Петербурзькій придворній капелі.
 2. Навчання в Київській консерваторії.
 - VII. Викладання в музичному інституті.
 - VIII. Початок роботи над оперою.
 - IX. Трагічна загибель композитора.
- ◇ На дошці записати: *витончене звукове мереживо; хорове диригування; духовна освіта; природжений артистизм; почав викладати хорову справу в музичному інституті імені М. Лисенка; обставини загибелі*.
 - ◇ Написати докладний переказ, завершивши його роздумами про значення народної основи для національного мистецтва.

МИКОЛА ЛИСЕНКО

Ще підлітком Микола Лисенко почав записувати народні пісні й думи. Студентом університету записав цикл весільних пісень, який згодом було видано. Дев'ятнадцятирічним юнаком Лисенко вже керував студентським хором і разом зі своїм троюрідним братом Михайлом Старицьким працював над оперою. Проте давався взнаки брак систематичної музичної освіти. Микола зрозумів: навчатися музики необхідно.

Лисенко вступив до одного з найавторитетніших навчальних закладів Європи – Лейпцигської консерваторії. Складний навчальний курс пройшов

усього за два роки, поєднуючи навчання з концертуванням у Лейпцигу та Празі. Здобув славу одного з найкращих піаністів своєї доби.

Навчання в Німеччині пов'язане ще з однією подією в житті композитора. Саме тоді ним було започатковано вокальний цикл «Музика до «Кобзаря» Тараса Шевченка». Над циклом Лисенко працював майже сорок років, створивши на Шевченкові слова п'ятдесят одну пісню. У цьому циклі розкрилося глибоке розуміння поезії Кобзаря, усвідомлення її єдності з народною піснею.

Після повернення в Україну Микола Лисенко поринув у культурне життя. Виступав як піаніст, організував хор, з яким багато гастролював, творив музику. Написав оперу «Різдвяна ніч» за творами Миколи Гоголя. Дещо пізніше Лисенко приступив до роботи ще над однією оперою за сюжетом Гоголя, якій судилося стати одним з найвидатніших творів українського музичного мистецтва. Йдеться про «Тараса Бульбу».

Зовсім не випадково композитор звернувся до повісті Гоголя. Закоханість в український фольклор, безпосередня участь в археологічних розкопках на Хортиці розбудили в ньому величезний інтерес до героїчної історії рідного народу.

Десять років віддав Микола Лисенко роботі над оперою. Розповідь про те, як народжувався твір, могла б стати захоплюючим романом про самовідданість митця, про наполегливі пошуки й радість творчих знахідок... На жаль, композитор так і не побачив своєї опери на сцені. «Тарас Бульба» був поставлений тільки 1924 року – через двадцять років по смерті Миколи Віталійовича. Відтоді опера не зникає з репертуару багатьох театрів.

Творчий доробок Миколи Лисенка дуже багатий. Крім опер «Тарас Бульба», «Енеїда», «Наталка Полтавка», «Утоплена», він створив кілька кантат на слова Тараса Шевченка, сотні пісень на слова Івана Франка, Лесі Українки, Адама Міцкевича, Генріха Гейне, Олександра Олеса. Чудовими є опери Лисенка для дітей: «Пан Коцький», «Коза-дереза», «Зима і Весна».

Творчість Миколи Лисенка є цілою епохою в музичній культурі України. Його мистецька школа породила згодом цілу плеяду чудових композиторів. Кожен з них ішов власним шляхом, проте в основі творчості кожного було те, що заповів Лисенко – любов до рідного народу та невмирущої народної пісні.

(375 слів)

(За В. Туркевичем)

◇ Пояснити лексичне значення слів *цикл* (тут: ряд художніх творів, об'єднаних спільністю тематики, авторством тощо), *вокальний* (виконуваний голосом), *репертуар* (сукупність творів, які виконуються протягом певного часу), *кантата* (великий вокально-інструментальний твір для солістів, хору й оркестру), *плеяда* (група визначних діячів, об'єднана спільністю поглядів, завдань).

- ◇ *Скласти план тексту.*

Орієнтовний план

- I. Цікавість юного Миколи Лисенка до музичного мистецтва.
 - II. Навчання в Лейпцигській консерваторії.
 1. Навчання поєднувалось із концертуванням.
 2. Початок праці над циклом пісень на слова Тараса Шевченка.
 - III. Заглибленість у культурне життя після повернення в Україну.
 1. Виступи як піаніста, гастролування з хором.
 2. Робота над оперою «Різдвяна ніч».
 - IV. Створення опери «Тарас Бульба».
 1. Що пробудило в композитора інтерес до героїчної історії України.
 2. Десять років віддав Лисенко роботі над оперою.
 3. Побачити твір на сцені не судилося.
 - V. Творчий доробок Миколи Лисенка.
 - VI. Мистецька школа Лисенка породила плеяду композиторів.
- ◇ Написати докладний переказ, увівши до його тексту самостійно складений відгук про будь-який твір Миколи Лисенка.

ОЛЕКСАНДР МУРАШКО

Нахил до малювання виявився в Олександра ще в ранній юності. Та батько, який був іконографом, виміряв для сина іншу долю. Заборонивши Сашкові й думати про живопис, він віддав його до духовного училища. Тож п'ятнадцятирічним юнак пішов з дому. Довго жив на Дніпрі, серед бідаків, яких годувала ріка. Малював їхні колоритні постаті, всотував враження від спілкування з простим людом та прекрасною природою.

Трапилось так, що Олександр познайомився з родиною професора Андріана Прахова та живописцем Віктором Васнецовим. То був час, коли народжувалися славнозвісні настінні розписи Володимирського собору в Києві, роботи, які й дотепер вражають своєю художньою довершеністю. Керував оздобленням собору мистецтвознавець Прахов, а центральною особою, без сумніву, був Васнецов. Помітивши в юнака неабиякі здібності, Прахов та Васнецов порадили йому здобувати художню освіту. З їхньою підтримкою Олександр вступив до Петербурзької академії мистецтв.

Навчаючись, Олександр щороку приїздив у рідну Україну. Захоплення репінськими «Запорожцями», інтерес до історичної долі рідного народу не могли не вплинути на формування уподобань молодого живописця. Героїчне минуле України Мурашко обрав темою своєї дипломної картини «Похорон кошового».

Слід відзначити, що працюючи над центральним образом полотна (образом старого козака з булавою), художник попросив позувати відомого діяча українського театру Михайла Старицького. Той охоче погодився. Так Мурашко увічнив образ видатного митця.

Картина стала чудовим заспівом до творчості майстра. За неї Мурашкові було надано звання художника й право закордонного творчого відрядження.

У Парижі митець досліджував твори класиків, вивчав полотна імпресіоністів. Проте головним об'єктом вивчення для нього, як завжди, залишалося реальне життя простих людей з їхніми радощами й бідами. Не фешенебельний Париж, не багаті квартали і їхні заможні мешканці полонили художника. Його увагу привертав Париж без прикрас. Народжувалися нові полотна митця.

Повернувшись до Києва, Олександр Мурашко працював переважно в жанрі портрета. Деякий час живописець викладав в Київському художньому училищі, а пізніше заснував власну образотворчу студію.

У розквіті сил Олександр Мурашко трагічно загинув за нез'ясованих обставин. Тіло митця було знайдене у яру, неподалік від його домівки на Лук'янівці. Найімовірніше художник був знищений муравйовськими вандалами, які тоді захопили Київ.

(325 слів)

(За Т. Суярко)

- ◇ Пояснити лексичне значення слів *іконограф* (митець, що працює в жанрі іконопису), *колоритний* (наділений певними особливостями, своєрідний), *імпресіоністи*, *фешенебельний* (такий, що відповідає вимогам вишуканого смаку й моди, елегантний), *вандали* (переносно – неуки, варвари, руйнівник культурних цінностей).
- ◇ Дібрати синоніми до слів *всотувати*, *довершеність*
- ◇ Скласти план тексту.

Орієнтовний план

- I. Незгода Олександра з батьковими планами.
- II. «Самостійне життя» на берегах Дніпра.
 1. Колоритні постаті бідаків.
 2. Спілкування з чудовою природою.
- III. Знайомство з А. Праховим та В. Васнецовим.
- IV. Навчання в Петербурзькій академії мистецтв.
 1. Щорічні приїзди в Україну.
 2. Що зумовило вибір теми дипломної картини.
 3. Увічнений образ Михайла Старицького.
- V. Творче відрядження до Парижа.

1. Вивчення картин класиків та робіт імпресіоністів.
 2. Не фешенебельний Париж приваблював митця.
- VI. Повернення до Києва.
1. Робота у жанрі портрета.
 2. Викладацька діяльність.
- VII. Трагічна загибель художника.

- ◇ Написати докладний переказ, завершивши його відгуком на будь-яку картину Олександра Мурашка.
- ◇ На дошці записати: *дипломна картина «Похорон кошового», право закордонного творчого відрядження, Київське художнє училище, образотворча студія.*

Урок № 39

- Тема.** Роль фразеологізмів у мовленні. Стилiстичні засоби фразеології та лексикології.
- Мета:** повторити та систематизувати знання учнів про українську фразеологію; формувати в них уміння визначати стилістичне призначення фразеологізмів; систематизувати знання про марковані слова вузького стилістичного призначення (професійні, діалектні, запозичені слова, терміни, неологізми і застарілі слова) та їхню закріпленість за певними стилями, стилістичні можливості омонімів, синонімів та антонімів; удосконалювати вміння працювати зі словниками й таблицями; удосконалювати логічне й образне мислення, розвивати мовлення, збагачувати й уточнювати словниковий запас, удосконалювати культуру мовлення; виховувати повагу до фольклору, до влучного й образного слова.
- Тип уроку:** комбінований урок (повторення вивченого; узагальнення і систематизація вивченого).
- Обладнання:** підручник, таблиці «Склад української лексики за походженням»; «Склад української лексики за її вживанням».

ХІД УРОКУ

- I. Повідомлення теми і мети уроку.
- II. Повторення ключових питань теми.

- ◇ Прочитати (прослухати) народні прислів'я, вказати вжиті в них фразеологізми.

Що називається фразеологізмом? Розкрити зміст кожного з фразеологізмів. Яку людську рису характеризує кожне з прислів'їв?

Йому розуму не позичати. У нього в голові не всі дома. Думає, що Бога за бороду спіймав. Корчить із себе Лазаря. Цей знає, де раки зимують. Не доглянув оком, то вилізло боком. У нього щоразу з переляку душа в п'яти втікає.

(Нар. творч.)

III. Вправи на матеріалі повторення вивченого.

- ◇ Прочитати дотепи, вказати вжиті в них фразеологізми.

Розкрити зміст фразеологізмів. Яка їхня роль у мовленні?

Першими у чорні списки потрапляють світлі голови. Якщо залишився в дурнях – значить, виправдав довір'я! Ми завжди все робимо правильно і навіть лікті потім касуємо, як слід. Трапляється, і духовна їжа відгонить душком. (О. Перлюк.) Хто віддав останню сорочку, той не носить камінь за пазухою. (А. Закревський.) Кипуче сьогодення: заварюємо кашу. Яке коротке життя: не встигне людина навчатися тримати язик за зубами, як вони випадають... Хіба у нас очі бачать, що купують, як вони від цін не лоба полізли? (Ф. Боднар.) З великого ума, вірніше, здуру з невбитого ведмедя ділим шкуру. (М. Самійленко.)

- ◇ Прочитати (прослухати речення).

Вказати фразеологізми, пояснити значення кожного, за потреби скориставшись словником. З'ясувати походження кожного з фразеологізмів.

Черепи в степу, мов курай, несло, а з хрестів гаї скрізь росли на зло. То свята земля, то батьківський прах нам життя верта на семи вітрах! (Г. Лютий.) Блудний сину, стривай, з нами ворог не дав собі ради. Ми – народ кобзарів, маєм пісню, що вічно жива. (В. Василяшко.) Не виведе новітній нас Мойсей ні інші ясні зорі й тихі води... (І. Жиленко.) Більмо, полуда... Як назвати ту сліпоту, що з ранніх літ вожді – новітні Герострати – нас виряджали з нею в світ? (Я. Павлюк.) Вбивають слово, як вбивають людину. Вмиваючи руки, судять до страти. (Л. Герасимчук.) А я гортаю сторінки газет, читаю лаконічні некрологи і в безконечній суєті суєт не жду над часом влади й перемоги. (М. Луків.) Посланці гніву і любові, ми звикаєм сміятись на кутні... А колись, як лицарі Франкові, ми йшли в одну громаду скуті... (П. Осадчук.) Ах, друже мій, поет сучасний – він тим сучасний, що нещасний... В його чутливість сильна, лика, еольська арфа мов велика, що все бринить і не втихає... (І. Франко.) О мудрості нелегка глибина! Я знову й знову б'юся

кулаками у чорну браму з сімома замками: як ти існуєш справді – відчини! (В. Мороз.) Ще попереду в тебе твоя пісня пісень, та, що душу любити навчила. (Н. Клименко.) Каліфи на мить, як на мед, вириваються легко. А ти не спіши – в тебе надто висока мета. (Б. Олійник.)

◆ *Прочитати (прослухати).*

Вказати перефразовані або обіграні в поетичних рядках фразеологізми. Назвати ці фразеологізми (відновити їхні звучання), розкрити значення кожного.

Скажи, яку, Іудо, плату за голову мою береш, за скільки мічених, проклятих срібляників ти продаєш моє життя своїм хазяям?.. Я вольним був, таким і буду, однаковим у всі часи. Мій дух бунтарський ти, Іудо, із тілом їм не продаси! (О. Гончар.) Мій журавель у небі. Я втомилась ловити те, що майже недосяжне. ...Навколо ж всі тримають по синиці, а всі не можуть, звісно, помилятись. (М. Ломонос.) ...Отак живу. Ти бачиш, бачиш? Я на Ікарових лечу, на воскових, і западаю у прірву прірв без вороття, але не каюся, бо це і є моє життя. (О. Орач.) Покликала - уже востаннє... Не відчинився мій Сезам... (Л. Рубан.) Я летів звідусіль, розривав ковтунисті тумани, я до тебе ішов, як у Мекку ідуть мусульмани... (В. Осадчий.) ...Ти геть летиш у інший час – та й баста: в середньовіччя, Грецію чи Рим, забувши, як пахтить вітчизни дим. (Ю. Клен.) Здавалося, що завжди молоді ми будемо у дивовижнім світі, що не для нас розкинув Хронос сіті й пливе не в Лету човен по воді. (Б. Демків.) Не треба все валити на Прокруста, коли не маєш дару Златоуста. (Л. Костенко.)

◇ *Бесіда.*

- 1) Що є предметом вивчення фразеології?
- 2) Що називається фразеологізмами? Навести приклади.
- 3) Яка роль фразеологізмів у мовленні?
- 4) Які фразеологізми називаються синонічними? Навести приклади (*стук-грюк, аби з рук – косо-криво, аби живо*).
- 5) Навести приклади антонімічних фразеологізмів (*кури не клюють – як кіт наплакав*).
- 6) У висловлюваннях якого стилю фразеологізми вживаються найчастіше?
- 7) Чи можливе вживання фразеологізмів у висловлюваннях наукового стилю? Офіційно-ділового?
- 8) Які особливості фразеології слід ураховувати в процесі перекладу текстів з однієї мови на іншу? Наведіть приклади фразеологізмів-відповідників в українській та російській мовах.

◇ *Дібрати українські відповідники до російських фразеологізмів.*

Во всю Ивановскую. Ворона в павлиньих перьях. Гусь лапчатый. Губа не дура. В подметки не годится. Голодной куме хлеб на уме. Строить глазки. Легок на помине. Мели, Емеля, твоя неделя.

Для довідок.

На всі заставки (щосили, щодуху, на весь окіл, на всю вулицю). Убрався в жупан і дума, зо пан (красне пір'я на одудові, але сам смердить; пані на всі сани, тільки хвіст волочиться). Хитродум (хитромудрий). Губа не з лопуцька (ласий НП чужі ковбаси). Не годен і в слід ступити (не варт і нігтя). Голодній курці просо на думці (голодній Гапці хліб на гадці). Бісики пускати. Про вовка помовка. Мели, Іване, доки вітру стане (говорив Мирон рябої кобили сон).

IV. Аналіз матеріалу з метою повторення та узагальнення вивченого.

◇ *Робота з таблицею.*

СКЛАД УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ ЗА ПОХОДЖЕННЯМ				
Успадковані (корінні) слова (близько 90%)				Слова, запозичені з інших мов (близько 10%)
Слова, що ведуть початок з індоєвропейської мовної спільності	Слова, що виникли в спільно-слов'янський період	Східнослов'янська лексика	Власне українська лексика	<i>спорт</i> <i>галактика</i> <i>музей</i> <i>журнал</i> <i>арія</i>
<i>мати</i> <i>сестра</i> <i>серце</i> <i>око</i>	<i>пшениця</i> <i>трава</i> <i>читати</i> <i>молотити</i>	<i>батько</i> <i>урожай</i> <i>снігур</i> <i>білка</i>	<i>мрія</i> <i>плесо</i> <i>смуга</i> <i>хист</i>	

V. Вправи на застосування систематизуючих правил.

◇ *Диктант із коментуванням.*

Вказати іншомовні слова, з'ясувати їхню стилістичну роль.

Я знаю: ми тугі бібліофаги і мудрість наша – шафа книжкова. (М. Зеров.) І лиш в одній, у Сікстинській мадонні, в живій гармонії її душі і серця, в її очах, розумних і тривожних, я бачу образ Матері-Людини. (Л. Волошина.) Національність не потрібна баранам, їм все одно – де їх заріжуть. Чи їх везуть в Афгані, чи у В’єтнамі, чи шкуру на манто деруть в Парижі. Всі барани – інтернаціоналісти: шашлик із них, де хочеш, можеш їсти. (О. Білаш.) Волаю у горі я вкотре запитую: чому замість обіцянок прав і свобод я отримав ідентифікаційний код? Обираєм пастирів зі святими мандатами, а відтак голодуємо, набиваючи шлунок і душу нітратами... (Н. Колєв-Босія, переклад з болг.) Раз поїхав був Мусій у поле орать, а за ними услід мерщій два інструктори... Вже б Мусієві орать – час не жде, весна ж! тільки як до тями взять мудрий інструктаж? (М. Яровий.)

VI. Аналіз матеріалу з метою повторення та систематизації вивченого.

◇ Робота з таблицею.

Заповнити таблицю, самостійно дібравши приклади застарілих слів (історизмів та архаїзмів) і неологізмів.

СКЛАД УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ ЗА ЇЇ ВЖИВАННЯМ			
Активна лексика української мови	Пасивна лексика української мови		
	Застарілі слова		Неологізми
	Історизми	Архаїзми	

VII. Вправи на застосування систематизуючих правил.

◇ Пояснювальний диктант.

З-поміж виділених у реченнях слів назвати застарілі слова і неологізми, з’ясувати їхню стилістичну роль.

Йду повз лани поорані: Хоружівко, агоні! В твоїм прадавнім корені величчя хоругв. (Д. Білоус.) Раби вчорашні знов не годні почути душою волі глас. (В. Забаштанський.) Моя стражденна Україно, прекрасний, роботящий край, підводсь з колін! На прю ставай! (І. Цюпа.) Хвалю я ворога: піднявши забороло, він ставить чоло проти чола. (Ю. Клен.) І сніг рипить... То знов і знов несуть волхви свої сакви. (І. Жиленко.) Згадаймо: річка ще не скресла, а ми босоніж – у лікнеп... (М. Подолян.) Здається, в романі «Диво» я вперше вжив слово «пильновані». Коли згадати царську охоранку та горезвісні радянські «органи», можна зрозуміти глибинний сенс цього неологізму. (П. Загребельний.) Здибалася воля у незгоді, зрекетила злидням завдяки. Бузина буяє на городі, і дуріють в Києві дядьки. (В. Забаштанський.) Під осінь синя,

підосінена, Вкраїно, ти розукраїнена. (О. Орач.) Стоїть дівка-краса Україна у віночку аесовім, просить у Бога роси. (Р. Лиша.) Вірю яснозорно – за рікою дзвони. (П. Тичина.)

◇ *Вибірковий диктант.*

Виписати неологізми. Прокоментувати стилістичну роль авторських неологізмів у художніх текстах.

Як багато зробив Павло Тичина для розвитку рідної мови і як у творенні нового залишався близьким її духові, навіть у тому чудовому *яблуневоцвітно!* А що вже говорити про слова, утворені без суфіксів і префіксів: *бездорож, бризь, витрим, гучінь, квітть, тень* та ін. Звичайно, частина цих слів звучить тільки в контексті, але звучить незамінно.

Улюбленими для Павла Тичини є різного типу складені слова. Що таке *опукло-бадьорий?* Незрозуміло. Але як добре пливти під опукло-бадьорими вітрилами! Інші слова ніби й простіші, однак теж створюють неповторні образи: *блакитнолісся* не замінити на блакитні ліси, а *бистрокрилля* взагалі нічим замінити. Неологізми Тичини йдуть цілком природно від Тараса Шевченка: згадаймо хоча б його «лани широкополі».

Збагатили літературну мову також неологізми-дієслова, утворені від іменників: *акордитись, брунчати, глибитися, дипломатити, збутонити* і багато інших.

(З журналу)

◇ *Прочитати текст.*

Витлумачити лексичне значення іншомовних слів. Чи можна вважати їх неологізмами?

На відкритість сучасного українського суспільства, розвиток економічних і культурних зв'язків України із західним світом ЗМІ відреагували масовим запозиченням чужих слів: *арт-салон, відеокліп, діджей, ексклюзив, іміджмейкер, моніторинг, прес-реліз, рімейк, сервер, спікер, слайзер, топ-модель, факс, хек-трик, хіт* та ін.

(З журналу)

◇ *Прочитати висловлювання.*

З'ясувати його стиль, свою думку обґрунтувати. Пояснити термін *норма літературної мови*. Самостійно дібрати аналогічні поданим приклади лексичних паралелей.

Поповнення української мови новотворами, запозиченням, елементами розмовного, професійного, діалектного мовлення актуалізує питання про функціонування літературної норми. Виникають лексичні паралелі як перехідні ланки до нової норми або синоніми: *баскетбол – кошиківка;*

винятковий – ексклюзивний; бачення – візія; гімнастика – рухавка; журнал – часопис; результат – вислід; фотографія – світлина та ін.

(З журналу)

◇ *Бесіда.*

- 1) Які слова належать до загальнозживаної лексики? Навести приклади.
- 2) Яка лексика обмежена у вживанні?
- 3) Дати визначення професійних слів, діалектизмів. Навести приклади.
- 4) З якою метою професійні слова вживаються у спілкуванні фахівців?
- 5) З якою метою професійні слова вживаються в художніх творах?
- 6) З якою метою в художніх творах вживають діалектизми?
- 7) Навести приклади художніх творів, у мові яких щедро використано діалектні слова.

◇ *Попереджувальний диктант.*

Професійні та діалектні слова підкреслити. Назвати запозичені слова. З'ясувати їхню стилістичну роль у поданих реченнях.

Ну, а пальці чаклюють. У тому для них сконцентровано зараз проблеми, це – проблема врожайності зернових, цілий космос підземний – коренева система. (*М. Стрельбицький.*) Чіпляємося за прогрес комп'ютерами і АЕС, концернами і концентратами, модернами і автоматами, надзвуковими ракетами і відеокасетами. (*Н. Гуменюк.*) Вузькоспеціальна лексика перестала бути секретом спеціалістів, спустилися до звичайних мовців: аудит, бартер, брокер, дистриб'ютор, дилер, інвестиція, інфляція, субсидія, селенг, транш. (*З журналу.*) Значно легше було перейти океан, ніж тепер у чеканні стояти на рейді. (*В. Березінський.*) Ми прикипіли до фальшбортів, грудьми вдавилися в метал. (*Г. Книш.*) Як небо прихилить людині фотонами нових зірок? (*З Гончарук.*)

Голосно й надривно, як тронка, плакала в руках похоронка. (*Б. Мозолевський.*) Ой, три роки, як мандрую та в чужий далекий світ, - ні флюяри я не чую, ні заплаканих трембіт. (*В. Кобилянський.*) Линула зоря на круті плаї, як метелика, я впіймав її. (*Д. Павличко.*) Ярило срібні допиває роси. Пора вставать, баглювати досить! (*Ю Ряст.*) Червоним глечиком вивірка застигла на ліщині. (*М. Стельмах.*)

* Визначити діалектні слова у закарпатських прислів'ях. Якого колориту надають вони висловам?

Дівка як чічка, дівка як свічка, дівка як бабовка. Де немає тигра, там і заєць газда. Лиш гук свиня має, та всюди його пхає, а коби й роги мала, та всіх би повбивала. Кого гад укусив, той ся вже й глисти боїться. Такий у тя писок, як помивалька. Не набий собі на тому кокуш

Для довідок.

Чічка – квітка. Бабовка – лялька. Гук – рило. Гад – змія. Глиста – черв»як.
Писок – обличчя. Помивалька – ганчірка. Кокуш – гуля.

◇ *Бесіда.*

- 1) Які слова називаються багатозначними? Навести приклади багатозначних слів.
- 2) Які слова називаються омонімами?
- 3) У чому полягає відмінність між омонімічністю і багатозначністю? Пояснити на прикладах.
- 4) Які слова називаються синонімами? Навести приклади.
- 5) Як використовуються синоніми у різних стилях мовлення?
- 6) Які слова називаються антонімами? Навести приклади.
- 7) Яка роль антонімів у мовленні?

◇ *Прочитати (прослухати).*

Вказати омоніми, з'ясувати їхню стилістичну роль. Розповісти про омофони та омоформи, вказати їх у реченнях. Що називається омографами? Навести приклади.

Грінченко й Даль ведуть у даль чудову, о словників жага, віків снага!
(С. Литвин.) Спів кладеться на звичайні ноти. Вся в абетці викладена суть.
Дипломати теж складають ноти, чабани своїх овець пасуть. (М. Доленго.) І
лейтенанти Шмідти, і капітани Гранти, і їхні нещасні діти, ошукані на
гранти. (Г. Гарченко.) Нехай мине мене омана... (М. Братан.) Я б вклонився
за оди одуду, та не чути його ніде. Добрий одуде, гарний одуде, де складаєш
ти оду, де? (В. Юхимович.) Жупан у дуба-нелиня аж до нового не линя!
(В. Соколов.) Як упала, як упала золота зоря у воду, я купала, я купала білі коси,
білу вроду. (П. Карась.) Чи насправді, а чи сон це: жовті верби, жовте сонце.
(А. Камінчик.) Казав Наум – бери на ум. (Нар. творч.)

Швидко мчитья коней пара, аж паший над ними пара. У палаці грали
в шахи мудрий шах і шахів брат; для суперника омріяв кожен з них і шах, і
мат. У залі на троні куняє султан, чалма в нього гарна і пишний султан.
Швидким галопом і прудкою риссю дресирувальник в клітку мчав за риссю.
Щоб з зайвою вагою виправити стан, на масажер стягнися – стрункішим буде
стан! В манекенниці-шотландки куца сукня із шотландки. У озері вертлява
плітка про шуку розпустила плітку.

Для довідок.

Омофони – слова, що однаково звучать, але по-різному пишуться: *мене* – *мине*, *греби* – *гриби*, *Роман* – *роман*. *Омоформи* – слова або форми одного слова, що збігаються в окремих граматичних формах: *мати* (іменник) – *мати* (дієслово), *три* (числівник) – *три* (дієслово). *Омографи* – слова або форми

одного слова, що однаково пишуться, але по-різному вимовляються: *дорога – дорога, озера – озера*.

С л о в н и к.

Грант – одноразова грошова допомога, яка надається вченому або науковому колективу для виконання досліджень з визначеної проблеми.

◆ *Самостійно скласти каламбури, використавши подані омоніми.*

Лебідка (самка лебедя) – лебідка (пристрій для підймання і переміщення вантажів); циганка (жінка циганської народності) – циганка (зимовий сорт яблук) – циганка (велика голка); чайка (морський водоплавний птах) – чайка (бойовий човен запорозьких козаків).

С л о в н и к.

Каламбур – дотепна гра слів, побудована на використанні різних за значенням, але однакових чи схожих за звучанням слів або різних значень одного слова.

◇ *Пояснювальний диктант.*

Пояснити стилістичну роль синонімів та антонімів.

Прилине передзим'я неминуче. Та до людей ідуть у час такий не сивий розпач, сум і безнадія, шукають очі й серце залюбки веселих барв, котрі іще зігріють... (С. Охріменко.) Ой бродили злидні і потала у супрязі з горем та бідною... (С. Реп'ях.) Так хочеться у тихій тишині назавжди загубитися, навіки... (В. Чуйко.) Бач, яка негода, клята завірюха лізе тобі в очі, затуляє вуха. Заметіль ще дужче в полі за горою сіє-посіває білою крупною. (В. Іванович.) Бідний тоді їсть курку, як сам хворий або курка слаба. (Нар. творч.)

Усе життя куєм для себе грати і для божків майструєм олтарі. А всі ж помрем – і бідні, і багаті, лихі і добрі, лагідні і злі. (Т. Яковенко.) Своя в тирана і раба за існування боротьба. Вона руйнує, а не творить, тому і є Голгофи-гори... (П. Марченко.) В минуле ми вертаємося в згадці, п'ємо його гірко-солодкий мед. Стою, немов на перегнутій кладці: назад вже пізно й боязко вперед. (О. Підсуха.) На білому – чорне. На чорному – біле. Це – графіка грудня. Степи спорожніли... Як легко забути! Як тяжко згадати! Чорніло півстріхи, біліло півхати. (О. Абліцов.) Рак певен, що на світі все не так іде, бо сам назад, а не вперед іде. (Л. Дмитренко.) Чи голодним нині будь на волі, чи будь ситим завтра на цепу? З потолоччя рабство не зника. ...І стаю на задні – для стрибка! (В. Забаштанський.) Воює церква з атеїзмом, невігластво – з наукою. А комунізм з капіталізмом, як верховодка з щукою. Воює правда із брехнею, а варварство з культурою. Не мириться і сталь з

бронєю, як майстер із халтурою. (О. Білаш.) Мов тінь, услід за цвітом ходить тління, за світлом – тьма, за звуком – німота. (Н. Тихий.) Ніч – цвіте! І день – не в'яне! (Ю. Ілліна.)

VIII. Підведення підсумків уроку.

IX. Домашнє завдання.

§ 8, вправа 91.

Урок № 40 ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Усний переказ із творчим завданням

Мета: продовжити формування в учнів умінь сприймати прослухане (або прочитане) висловлювання та відтворювати його із застосуванням відпрацьованих у попередніх класах текстотворчих умінь, а також завершувати відповідно до одержаного завдання; розвивати логічне та образне мислення, уточнювати й активізувати словниковий запас, удосконалювати культуру мовлення; прищеплювати відповідальність у ставленні до природи, увагу й любов до всього живого.

Обладнання: тексти для переказу.

ХІД УРОКУ

I. Повідомлення мети і завдань уроку. Мотивація навчання.

II. Підготовка до роботи над переказом.

- ◇ *Читання тексту.*
- ◇ *Пояснення лексичного значення наявних у тексті слів, що перебувають у пасивному словнику учнів.*
- ◇ *Визначення теми та головної думки тексту.*
З'ясування стилю тексту. Визначення покладеного в основу тексту типу мовлення, допоміжних типів мовлення.
- ◇ *Індивідуальне складання плану тексту.*
- ◇ *Обговорення можливих варіантів закінчення (бажано відбити в плані переказу одним-двома пунктами).*

◇ Читання тексту.

III. Усне переказування тексту за планом.

Коллективне виконання творчого завдання (складання кінцівки).

Текст для усного переказу

ВУЙКО

Ликера тут росте, інших місць вона не знає. Від бабуні й діда відає, що за тутешніми горами є інші гори, а там десь – рівнини. Там теж живуть люди, ростуть дівчатка, хлопчики. Там не кичери, а села, міста з багатьма хатами, з довгими вулицями. Все те далеко, а тут – гори, і всі кажуть на них – Карпати. Малою Ликера думала, чи не від діда Карпа вони так зветься. Мабуть, вони прадавні, як і дід Карпо. Файно в горах! Довкола смереки, ліщини, буки аж до самого Черемоша, а на горах – кичери, нижче – плаї й полонини

Шість газдівств на горі і жменя людських життів. Одне небо над головами, одні гори. Ті гори – як думки про Олексу Довбуша, як казки про дивного Чугайстра...

Ликера йшла стрімким боком гори. Тут і дикі бджоли, і суниці, якими ведмеді люблять поласувати. Згадувала, як неня їй, малій, розповідала про волохатого вуйка, що може перекидатися і на лиса, і на зайця, навіть на доброго Чугайстра. Той Чугайстер має довгі лляні вуса, він приходить вечорами малюкам казки розказувати, приносить лісові горішки.

Ликера глипнула на смереки і побачила... вуйка. Він стояв на задніх лапах і дивився на неї, цей газда високих гір. Ликера здригнулась і спинилась собі. А вуйко ні на кого не перекинувся. Тікати було нікуди, бо за нею урвище, а перед нею він. А може, це Чугайстер?

Ні, це справжній вуйко. Зараз стане на передні лапи, кинеться на неї. Прощайся, Ликеро, зі світом! Ні, стоїть ведмедисько, дивиться на неї, не змигне... Силкувалася й вона заговорити, проказати «Отченаш», але вмить згадала, що дідо дали їй у руки топірець.

Стояли, дивилися одне на одного... І раптом – диво...

(265 слів)

(За А. М'ястківським)

◇ Пояснити лексичне значення (або дібрати відповідники) діалектних слів *кичера* (гора, вкрита лісом), *файно*, *плай* (стежка в горах), *полонина* (безліса ділянка, що використовується для пасовиська та сінокосу; галявина), *газда*, *вуйко*; *чугайстер* (чугайстир) (міфічний лісовий дух, що охороняє людей від нявок).

◇ Дібрати синоніми до слів *поласувати*, *силкуватися*, *урвище*.

- ◇ *Скласти план тексту*

Орієнтовний план

I. Інших місць, крім Карпат, Ликера не знає.

1. Десь далеко є інші гори й рівнини.
2. Десь є міста й села.
3. Чи не від діда Карпа Карпати звуться?
4. У горах файно!

II. На горі – шість газдівств.

III. Ликера на крутій горі.

1. Згадалися розповіді про вуйка.
2. Зустріч.
3. Тікати нікуди.
4. Згадала про топірець.

IV. Трапилося диво.

- ◇ Зробити детальний переказ (усно), завершивши текст самостійно складеною кінцівкою.

Вжити діалектні слова, по можливості, додавши ті, яких немає в тексті (*легінь, неньо, крисаня, кептар, кріс, бартка, чічка, флюяра, банувати, гарувати* і т. ін.)

IV. Підведення підсумків уроку.

V. Домашнє завдання.

Вправа 88.

Уроки № 41, 42

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Письмовий переказ із творчим завданням

Мета: продовжувати формування в учнів уміння сприймати прослухане (або прочитане) висловлювання та відтворювати його із застосуванням відпрацьованих у попередніх класах текстотворчих умінь, а також завершувати відповідно до одержаного завдання; розвивати логічне та образне мислення, уточнювати і активізувати словниковий запас, удосконалювати культуру мовлення; прищеплювати відповідальність у ставленні до природи, увагу й любов до всього живого.

Обладнання: тексти для переказу.

ХІД УРОКУ

I. Повідомлення мети уроків. Мотивація навчання.

II. Підготовка до роботи над переказом.

- ◇ *Читання тексту.*
- ◇ *Пояснення лексичного значення наявних у тексті слів, що перебувають у пасивному словнику учнів.*
- ◇ *Визначення теми та головної думки тексту.*
З'ясування стилю тексту. Визначення покладеного в основу тексту типу мовлення, допоміжних типів мовлення.
- ◇ *Індивідуальне складання плану тексту.*
- ◇ *Обговорення можливих варіантів закінчення (бажано відбити в плані переказу одним-двома пунктами).*
- ◇ *Читання тексту.*

III. Самостійна робота учнів над переказом на чернетках.

Редагування чорнових варіантів тексту переказу з продовженням. Переписування відредагованого тексту.

IV. Домашнє завдання.

Завершити роботу над письмовим переказом.

Тексти для письмового переказу

ГЕТЬМАН-ВИГНАНЕЦЬ

Вдалині мліло місто, і чернець рушив до нього. Це був Карлополіс – резиденція шведського короля. У приймах у нього – український гетьман-вигнанець Пилип Орлик, який недавно повернувся з недобитим військом з-під Білої Церкви.

Монах чув, що вісім полків драгунів кинув цар Петро на армію Орлика. Коли ж відступили царські воїни, то рушили на своїх козацькі загони гетьмана Скоропадського. Вони й розбили армію Орлика.

Поспішив тоді Орлик у Карлополіс і спитав короля, де його допомога? Король же спитав Орлика, де Мазепи скарб, за який мали закупити зброю... «Ось де», - показав Орлик на козацький базар за наметами: там товпилися турки, татари, купуючи в запорізьких лицарів похідні обладунки, щоб козацтво мало за що з'їсти хліба й випити за колишні перемоги.

Безнадія огортала від цих торгів. Якийсь нетяга скручував шаблю з дамаської сталі в колечко, відпускав, і вона випорскувала в повітря з дзвінким зойком. Турок брав шаблю, змахував нею, перерубуючи кінську волосину, потім забирав, кидаючи продавцеві монету. Інший козак клацав язичком пістоля й прицілювався в яструба, стріляв – і яструб падав додолу. Козак забирав монету й квапився до шинку. А там гармаші вже пропивали виторг за гармати: гуляй душа без кунтуша!

Чернець схопив голову в руки: невже завершує козацтво у безслав'ї свою славу історію? Все траплялося на козацькому віку, але ніколи не продавав козак зброї... Що він купить на ті, що залишаться після шинку, гроші – ярмо?!

Монах стояв на порозі гетьманської світлиці й придивлявся до невисокого чоловіка – вірного побратима гетьмана Мазепи, що на вигнанні сам гетьманом став. Пилип Орлик у черкесці, ботфортах, з лисуватим тім'ям, зсутулений у плечах, стояв біля вікна і дивився на базарний збір.

Повернувши голову на скрип дверей, гетьман побачив монаха, показав рукою, щоб присів. Гість подумав, що Орлик безсилий, щоб, як Христос, розігнати міняйлів нагайкою. Не може, бо козаки, озлоблені поразкою під Білою Церквою, здатні розірвати гетьмана на шматки.

Зазирнувши у вічі Орликові, монах спитав:

- Чому не вийдеш до козаків, які спродують зброю разом зі своєю честю?

Поник гетьман, довго мовчав, потім мовив:

- Замість перемоги в бою я дав людям іншу цінність. Вона сьогодні може здатися безвартісною, та колись вивищить нашу націю серед народів... Я дав українському народові найсправедливіший Закон – «Конституцію прав і свобод Запорозького війська», за яким вони мають право судити навіть мене. Ним я дав право кожному бути вільним від страху залежності. Бо тільки вільні люди зможуть створити вільну державу! Завтра з новим Законом ми визволимося, і тоді лицар своєї зброї не продасть!

Чернець відчував, як у душі проколюється паросток надії, задля якої варто жити і страждати.

- Візьми мій Закон, - Орлик подав монахові списаний дрібною в'яззю пергамент, - і проповідуй слова його правди!

Чернець узяв сувій, подався до виходу, та на порозі спинився і спитав:

- Ви збираєтесь далі воювати, пане гетьмане? Вірите в перемогу?

- Ні, - сказав гетьман, і ченцеві стало впевненіше від того, що не почув бравадної олжі. – За свого життя не дїждусь перемоги. Така склалась у світі кон'юнктура. Та мусимо знати наші законні права, бо інакше наше право

стане незаконним. Мусимо щодня вселяти в людей віру у власний Храм на своїй землі. Іди його шукати!

(495 слів)

(За Р. Іваничуком)

- ◇ Пояснити лексичне значення слів *резиденція* (місцеперебування глави держави, уряду або осіб, які займають високі державні посади), *драгуни* (воїни кавалерійської частини царської армії), *обладунки* (військове спорядження воїна), *черкеска* (старовинний верхній чоловічий одяг із сукна з прорізами і відкидними рукавами), *ботфорти* (чоботи з розширеними халявами), *в'язь* (застаріле декоративне письмо, у якому окремі літери і слова зливаються в суцільний орнамент), *кон'юнктура* (обстановка, що створилася).
- ◇ Дібрати синоніми до слів *мліти* (про місто), *гармаш*, *сувій*, *безнадія*, *бравада*.
- ◇ Назвати вжиті в тексті фразеологізми, пояснити їхнє значення (*схопити голову в руки; розірвати на шматки; гуляй душа без кунтуша*) та стилістичну роль.
- ◇ Назвати вжиті в тексті застарілі слова (*пістоль, кунтуш, черкеска, олжа*), пояснити їхню стилістичну роль.
- ◇ *Скласти план тексту.*

Орієнтовний план

- I. Монах рушив до Карлополіса.
 - II. Поразка армії Орлика під Білою Церквою.
 - III. Гетьман поспішав до шведського короля.
 - IV. Козацький торг.
 - V. Вірний побратим Мазепи.
 - VI. «Чому не вийдеш до козаків?»
 - VII. «Замість перемогти я дав іншу цінність...»
 - 1. За Конституцією Орлика можуть судити навіть гетьмана.
 - 2. Право бути вільним від страху залежності.
 - 3. Вільну державу можуть створити вільні люди.
 - VIII. Паросток надії.
 - IX. Списаний в'язю пергамент.
 - X. Мусимо знати наші законні права!
- ◇ Записати на дошці: *найсправедливіший Закон – «Конституція прав і свобод Запорозького війська», козацькі загони гетьмана Скоропадського.*

◇ Написати стислий переказ.

Завершити його роздумами про роль конституції у долі народу, зокрема, українського.

Урок № 43

Тема. Лексикологія і фразеологія. Тематичне тестування.

Мета: закріпити знання з лексикології та фразеології, з'ясувати рівень здобутих з цих розділів знань; розвивати мислення та мовлення, збагачувати та уточнювати словниковий запас учнів.

Тип уроку: комбінований урок (закріплення знань та умінь; перевірка й облік якості знань).

Обладнання: підручник, тестові завдання.

ХІД УРОКУ

I. Повідомлення теми, мети і завдань уроку.

II. Відтворення теоретичних відомостей.

◇ *Бесіда.*

- 1) Що є предметом вивчення лексикології?
- 2) Що називають лексичним значенням слова? Навести приклади.
- 3) Які Слова називаються багатозначними? Навести приклади.
- 4) Що таке пряме й переносне значення слова? Проілюструвати відповідь прикладами.
- 5) Які слова називаються омонімами?
- 6) Чим омоніми відрізняються від багатозначних слів?
- 7) Які слова називаються синонімами? Антонімами?
- 8) Яка лексика обмежена у вживанні?
- 9) Які слова називаються діалектними? Які – професійними? Навести приклади.
- 10) У чому полягає різниця між архаїзмами та історизмами?
- 11) Які слова називаються авторськими неологізмами?
- 12) Які ще бувають неологізми? Навести приклади.
- 13) Що вивчає фразеологія?
14. Що таке фразеологізми? Навести приклади.

III. Виконання вправ на закріплення вивченого.

◇ *Диктант із коментуванням.*

Підкреслити в реченнях синоніми.

Блакитна зірка сходить із орбіти, а пам'ять крутить швидкісне кіно: віками людство вчилось говорити – до чого ж добалакалось воно? (В. Сироватко.) І дивно так в мені усе мовчить, як може німувати лиш каміння. (Л. Весела.) Я тут живу, чи то пак животію – встряю то в спірки, то в якусь затію... (М. Самійленко.)

- ◇ *Вибірковий диктант.*
Виписати антонімічні пари.

Життя – воно тому й життя, що вміє все: і страждати, і радіти... (О. Гончар.) Життя вирує. Щастя буде, хоч більше горя... Та дарма: я всім вітрам відкрию груди і знову до керма. (М. Черниченко.) Люди разом з епохами приходять і відходять, а Земля застається. Земля живе... (О. Логвиненко.) Освячували корогви й знамена, вели на віче велелюдний здвиг. І та пора, повік благословенна, об'єднувала мертвих і живих. (Р. Лубківський.) Уста заніміли, а ти говори! (В. Мельник.)

Сльотавість смеркання. Свіжість світання. (Я. Ярош.) І де наймовірніша з реалій, що не залишить ні добро, ні зло? Серед зірок ми все братів шукали, неначе поміж нас їх не було... (В. Сироватко.) Справа генія мала – творити велике. (О. Перлюк.) Бувають же такі debilи – не зна, де чорне, а де біле! (М. Лукаш.)

◇

IV. Повідомлення способів перевірки здобутих знань та сформованих умінь і навичок (інструктаж до тестування).

V. Проведення тематичного тестування.

Тестові завдання

1. Лексикологія вивчає:

- а) словосполучення і речення;
- б) слова як частини мови;
- в) слова, їх значення, походження, вживання; V
- г) правила вимови слів.

Пояснити лексичне значення будь-якого слова (письмово).

2. Власне українські слова – це:

- а) слова, що ведуть початок з індоєвропейської мовної спільності;
- б) слова, що виникли в спільнослов'янський період;
- в) слова, що походять із східнослов'янської лексики;
- г) слова, властиві лише українській мові. V

Дібрати та записати приклад власне українського слова (напр.: *мрія, осторонь, смуга, віхола*) або: власне українське слово ввести до самостійно складеного речення.

3. За значенням слова поділяються на такі групи:

- а) слова, що походять з індоєвропейської спільності, східно-слов'янська лексика, власне українські слова;
- б) активна лексика та пасивна лексика (застарілі слова, неологізми);
- в) синоніми, антоніми, омоніми; V
- г) загальноживані слова, діалектні, професійні слова.

Дібрати (пригадати) та записати речення з антонімами (напр.: *Передалася радість журбі, скресла печаль полинова. (О. Матійко.) Уверх і вниз на гойдалці (О. Омельченко.) З талантом є, а більше – без таланту, були великі – і були малі. І їде Дон-Кіхот на Росінанті, за ним тюпачить Санчо на ослі. (Є. Гуцало.) Бог такий, як ми, українці, весь як є – з голови до ніг: чужакам він дарує гостинці, а своїм своє пристибіг. (Р. Лубківський.)*

4. Фразеологізми – це:

- а) стійкі сполучення слів; V
- б) слова, які використовуються групами людей, об'єднаних однією професією;
- в) слова, які вийшли з активного, повсякденного вжитку;
- г) слова, якими користуються жителі певної місцевості.

Навести приклад фразеологізму, витлумачити його значення (напр.: *вхопити шилом потоки* – зазнати невдачі) або скласти (пригадати) речення, що включає фразеологізм, витлумачити значення фразеологізму (напр.: *Іду на ви, щоб здатися без бою. Прийму від Вас єгипетський полон. (В. Герман.) Іду на ви* – попередження про наступ, виклик на поєдинок. *Єгипетський полон* – тяжке рабство, неволя. *Буденність все підрубає під корінь, і мозок видає: memento mori! (В.Герман.) Підрубати під корінь* – повністю знищити. *Memento mori (лат.)* – пам'ятай про смерть. *Проблеми вирішуємо швидко, зате потім довго чухаємо потилиці (О. Перлюк.) Чухати потилицю* – дивуватися. *Де ж лицарі сьогоденні? Ось – віслюки тружденні, що слова їм, що наруга: пруть плуга. Вічного плуга! (Р. Лубківський.) Перти плуга* – тяжко працювати).

5. Неологізмами іншомовного походження є такі слова:

- а) субсидія, дистриб'ютор, іміджмейкер, паркінг; V
- б) світлина, достойник, часопис, вогнеборець;
- в) тіншовик, підписант, ринковість, прошанин;
- г) багатопартійність, відмивання (грошей), самостійник, силовик.

Дібрати неологізм, увести його до самостійно складеного речення (напр.: *Хто вас тепер слухатиме, коли всі слухають свої мобільники?*

(О. Перлюк.) або дібрати застаріле слово та ввести його до самостійно складеного речення (напр.: Душа – це корогва, для неї треба вітру, розпростореності... (Н. Поклад.) Зітхають свічада, твою виживляючи постать. (Л. Весела.)

б. Діалектними є такі слова:

- а) імпічмент, кріпмейкер, диджей, римейк;
- б) плай, легінь, кріс, дараба, бараболя; V
- в) круто, приколот, навар, прикид;
- г) красивий, вродливий, гарний, показний.

Навести приклад діалектизму, дібрати до нього відповідник з літературної мови (напр.: *стрий* – дядько; *жовняр* – солдат, *тупиця* – сокира, *ожіг* - кочерга) або ввести діалектне слово до самостійно складеного речення (напр.: *Ти під Говерлою збираєш тирличі. Ватри туристські світяться вночі. Підземні сталактити, кварц і карсти. А що візьмеш із батькової тайстри? (П. Мідянка.) Золотозубі мольфари понатихали свої бесаги... (В. Вовк.)*

VI. Відповіді вчителя на запитання учнів (після того, як виконання тестових завдань завершено).

VII. Підведення підсумків уроку.

VIII. Домашнє завдання.

Скласти твір-опис «Краса зимового міста (села)» (обсяг – 8 - 10 речень), використавши 3 - 4 фразеологізми.

Урок № 44

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Аналіз переказу

Мета: підбити підсумки перевірки учнівських робіт, відзначити позитивне в їх виконанні, проаналізувати допущені учнями типові помилки та недоліки творчих робіт; спрямувати учнів на індивідуальне опрацювання допущених помилок, удосконалювати логічне мислення та мовлення, закріплювати навички самостійної роботи.

Обладнання: підручник.

ХІД УРОКУ

I. Повідомлення мети і завдань уроку.

II. Загальна оцінка вчителем виконаної школярами роботи.

III. Аналіз двох-трьох найбільш вдалих робіт.

План аналізу переказу

1. Чи розкрито в переказі тему вихідного зразка.
2. Чи передано головну думку переказуваного тексту.
3. Чи в правильній послідовності переказано текст.
4. Чи не пропущено чогось істотного, чи не додано того, чого немає у зразку.
3. Чи відповідає текст переказу типовому значенню тексту вихідного зразка (чи доречно поєднано типи мовлення; чи правильно побудовано речення розповіді або опису, чи правильно побудовано роздум).
4. Чи вдалим є самостійно складне закінчення (кінцівка). Наскільки чітко аргументовано власні думки й оцінки.
5. Чи збережено в тексті переказу та самостійно складеній кінцівці стиль вихідного зразка.
6. Грамотність. Графічне оформлення.

IV. Повернення учням перевірених зошитів. Оголошення оцінок за роботу.

V. Індивідуальне опрацювання учнями допущених помилок.

Учні, які впоралися з роботою, одержують індивідуальне завдання.

VI. Підведення підсумків уроку.

VII. Домашнє завдання.

Завершити роботу над помилками.

Урок № 45

Тема. Система частин мови: спільне і відмінне в них. Складні випадки правопису різних частин мови.

Мета: повторити та систематизувати знання школярів про систему частин мови, ознаки, за якими виділяється і характеризується кожна з частин мови (лексичне значення, морфологічні ознаки, синтаксична роль), удосконалювати правописні вміння та навички; удосконалювати логічне мислення, вміння порівнювати, виділяти головне, робити висновки, узагальнювати пам'ять; закріплювати вміння роботи з таблицями.

Тип уроку: комбінований урок (повторення вивченого; узагальнення і систематизація вивченого).

Обладнання: підручник, таблиці «Частини мови», «Загальна характеристика частин мови».

ХІД УРОКУ

I. Повідомлення теми і мети уроку.

II. Повторення ключових питань розділу.

◇ *Робота з таблицею «Частини мови» (або робота з підручником: виконання вправи 102).*

ЧАСТИНИ МОВИ				
самостійні		службові		
змінювані		незмінювані	незмінювані	незмінювані
відмінювані	дієвідмінювані			
іменник	дієслово	прислівник	прийменник	вигук
прикметник			сполучник	
числівник			частка	
займенник				

◇ *Бесіда.*

1) На які групи поділяються частини мови?

2) Що є підставою для поділу частин мови на самостійні й службові? Навести приклади самостійних частин мови.

3) Чому в таблиці немає дієприкметника та дієприслівника?

4) Які частини мови є службовими? Навести приклади службових частин мови.

5) Скільки в українській мові частин мови?

6) Яка частина мови не належить ні до повнозначних (самостійних), ні до службових? Що виражає ця частина мови? Навести приклади вигуків.

III. Виконання вправ на матеріалі повторення вивченого.

◇ *Пояснювальний диктант.*

Назвати самостійні частини мови, з'ясувати синтаксичну роль слів самостійних частин мови. Чи виступають членами речення службові частини мови? Чому? Назвати

вжиті в реченнях службові частини мови. У чому полягає відмінність між самостійними та службовими частинами мови?

Осіни мене, Слово, співом рідної мови, а, як серце заплаче, сильним духом козачим, укріпи в душі волю і пошли щедрю долю! (Л.Коваленко.) Якби мені до сонця підійти, я взяв би в нього щедрості краплину і оросив би людськості стежину, до серць людей нові й міцні мости (Ф.Кириченко.) Не люблю, ненавиджу до крику лицемірство в солодкій брехні (Т.Домашенко.)

IV. Аналіз матеріалу з метою узагальнення вивченого.

◇ *Робота з таблицею.*

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЧАСТИН МОВИ				
Частина мови	Що означає	Лексико-граматичні категорії	Грамаітичні категорії	Синтаксична роль
іменник	предмет	назва істоти, неістоти; назви власні та загальні, збірні	рід, число, відмінок, відміна, група	підмет, іменна частина складеного присудка, додаток
прикметник	ознаку, приналежність	якісні, відносні, присвійні	рід, число, відмінок, група, ступінь порівняння	означення, імення частина складеного присудка
числівник	кількість, порядок при лічбі	кількісні (власне кількісні, дробові, збірні), порядкові	рід, число, відмінок	підмет, іменна частина складеного присудка, означення
займенник	вказує на предмет, ознаку, кількість, але не називає їх	особові, зворотний, вказівні, питальні, відносні, присвійні, неозначені, заперечні	рід, число, відмінок	підмет, додаток, означення

дієслово	означає дію або стан	дія, рух, стан	рід, число, дієвідміна, час, спосіб, особа, стан, вид, перехідність	присудок
прислівник	ознаки дії, стану, ознаку ознаки	обставинні (місця, часу, причини, мети), означальні (способу дії)	немає	обставина

V. Виконання вправ на застосування узагальнюючих правил та матеріалі повторення.

◇ Прочитати речення.

Скориставшись таблицею як опорою, зробити морфологічний розбір виділених слів (усно). Якою частиною мови є підкреслене слово? Назвати відомі вам форми дієслова. Навести приклади. Назвати вжиті в реченнях службові частини мови.

Який співець, який поет, письменник *уперше* слово *вигадав* – іменник? Прикметник дасть іменнику-предмету *якусь* його ознаку чи прикмету. Числівник може визначать тобі число *речей*, порядок при лічбі. Прислівник звук, незмінюваний в мові, ознаки різні виражать при слові.

(За Д. Білоусом)

Для довідок.

Форми дієслова: неозначена форма, особові форми, дієприкметник, дієприслівник, безособові форми на *-но*, *-то*.

◇ Подані словосполучення поставити у формі орудного відмінка.

Пояснити написання закінчень.

Гаряча каша, найвища круча, зловісна туча, розквітла вишня, пахуча груша, центральна площа, хижа тигриця, зубата паща, хитрюща лисиця, розкішна паша, сита телиця.

◇ Переписати, вставляючи, де потрібно, замість крапок пропущені букви або апостроф.

У виділених словах визначити орфограми. Якими частинами мови є виділені слова?

Обминувши луг, що *вкрився* мід..ю, слід до хати губиться в бору. *Принадно* віють *щедріст..ю* дороги, в зірках розкрила браму *верховіть*. І голубін..ю легко над снігами, немов димок, повзе хвиляста *тінь*. Сніги вже

зелен..ю взялися, неначе в діда борода. (З творів М. Стельмаха.) Впадимо ж у побожності святій перед її величність..ю Любов..ю! (С. Тельнюк.) Пахне радіст..ю світ, пахне літом, любов..ю, любистком, об тугий промінець гострить дзьобик мале пташеня. (В. Романюк.) Юност..е моя ти кароока, світанково чиста юност..е моя! (В. Забаштанський.) Неначе ліхтар Діогена над вічність..ю місяць висить. (П. Харченко.)

◇ *Переписати, знімаючи ризики.*

Пояснити написання складних прикметників.

Пшенична нива в жовтому колосі, над нею неба синього блакить. В полотнищі дво/колірнім злилося усе, що нас об'єднує віки. (Б. Дегтярьов.) Цвітуть, неначе квіти волі, знамена жовто/голубі. (М. Луків.) І тихе, світле, ніжно/золотисте передосінне надвечір'я міста. (І. Жиленко.) Серпнева ніч розвісила рядно смугасто/синє і таке строкате! Дірками зір аж світиться воно! (Г. Хмільовська.) За вікном вирує чорно/біла злива, краплі – як осколки стоптаних надій. Але це ні/чого! З цього негатива віддрукуєм сотні кольорових мрій. (М. Макуха.)

Золото/коса, вона скидалася на розквітлий соняшник, який начебто хтось із веселою зухвалістю прикрасив двома блакитно/пелюстковими барвінками очей. Сіро/голуба, як літня хмара над селом, машина «Волга» стояла в дворі під грушею, розчинивши навстіж четверо дверей, а тому-то й скидаючись на диво/вижного жука, що розпростер сухі крила для польоту. А того вишневого осіннього вечора, далекого/предалекого, кінь вороний ступав через заграви, якими палахкотів ліс, ступав через жовто/багряні вихори дерев і кущів, по розіллятому полум'ю прижухлої трави і зів'ялого листа.

(З творів Є. Гуцала)

◇ *Навчальний диктант.*

Прізвище Аркасів пов'язане з назвою давньогрецької провінції Аркадія. Засновник українського роду Аркасів Андреас прибув з Греції до Миколаєва на початку ХХ століття. Він викладав античні мови у новоствореному штурманському училищі.

Для обох синів – Захара та Миколи – Україна стала батьківщиною. Захар розпочав кар'єру на Чорноморському військовому флоті. Брав участь у російсько-турецьких війнах. Заснував у Севастополі славнозвісну офіцерську бібліотеку.

Менший брат Захара Микола розпочав флотську службу тринадцятирічним, а в сімнадцять уже був мічманом. Провівши дванадцять

новозбудованих кораблів від Санкт-Петербурга до Астрахані, він відкрив регулярне пароплавання. На початку Кримської війни, передбачаючи, що англо-французька ескадра може з'явитися біля Петербурга, Микола сформував ополчення. Він брав участь в удосконаленні морського законодавства, а згодом отримав призначення командувача Чорноморським військово-морським флотом.

Його син – Микола Миколайович – став відомим українським істориком і композитором.

(125 слів)

(3 календаря)

◇ *Переписати, замінюючи цифри словами.*

Числівники підкреслити, визначити в них орфограми. Вказати можливі паралельні форми.

У 8 аналогічних випадках. З 16 однокласниками. Комплект з 23 підручників. У 45 вчителів. З 90 джерел. Більше 50 мов. 675 гривнями. До 1 860 мешканців міста.

◇ *Розподільний диктант.*

Займенники, що пишуться через дефіс, разом та окремо, записати в три колонки.

Будь-хто, хтось, хтозна в кого, щось, казна-що, казна перед ким, у кого-небудь, перед кимось.

◇ *Переписати, на місці крапок уставляючи пропущені букви.*

Пояснити написання особових закінчень дієслів. Вказати дієприкметники і дієприслівники.

Як молоде зітхання з..млі, як рожевий подих ранку, стоять на тонких підсвічниках тр..мтячі маки. Підійдеш до них, довго стоять..меш, зд..вований їхньою ч..стотою і непорочністю, м..луватимешся з цнотливості їхнього блиску. Тоді, д..тино, не порівня..ш їх ні зі своїм ж..ттям, ні свого ж..ття не порівня..ш із їхнім цвітінням. Це порівняння прийде пізніше, коли вже ті маки бачитим..ш у спогадах, коли намагатим..шся відновити в пам'яті їхній ранково-росяний запах – і не змож..ш. І уяв..ш тоді своє д..тинство в..ликою квіткою маку, яка щойно визволяє свої п..люстки з тугого бутону, нашорошує їх, ро..кріпачуючи й випростуючи. Уяв..ш десь на світанку, коли б..нтежне молоко туману т..че без б..регів, а у в..ликій краплині роси, що зібралася за ніч між п..люстками, відображається весь той щойно народжений ранок, і тр..мтить, віддзеркалю..ться нев..димий вітерець, і ще щось таке, чому й слів не доб..реш.

(За Є. Гуцалом)

◇ *Словниковий диктант.*

Пішки, верхи, двічі, восени, опівночі, навпомацки, навшпиньки, по-хорошому, по-людськи, по-українськи, по-третє, втричі, натроє, утрюх, уп'ятеро, мимохить, горілиць, праворуч, спросоння, попідтинню, часто-густо, тишком-нишком, пліч-о-пліч, наосліп, всього-на-всього, всьоме, де-не-де, абиде, будь-де, казна-коли, колись.

◇ *Переписати, знімаючи ризку та вставляючи на місці крапок пропущені букви.*

Спустило небо, і світанок прогнав останні тіні пріч, не/смілі зорі на/останок пер..моргнулись віч/на/віч. (Н. Лісовенко.) День/у/день іду – і все над/силу! ..Блискавка надій освітить шлях на мить, лиш на мить, але – до небосхилу... (В. Забаштанський.) Це, може, юність не/озора у/зимку йде на/встріч мені, й на тихі води, ясні зорі я пр..несу свої пісні. (М. Стельмах.) Захоч..ш слухать клекіт журавлиний – ляж горі/лиць. (С. Крижанівський.) До хати ввірвалася дика музика, задьористі ритми, вигуки чи то людей, що стогнали по/тваринному, чи то тварин, що стогнали по/людському. (Є Гуцало.) На тій горі, під дубом в..соченним, с..дить всесвітній старшина – по/вченому Юпітером він зветься, по/простому ж – Ничипір Громовик... (Л. Глібов.)

◇ *Диктант із коментуванням.*

У виділених словах визначити орфограми. З'ясувати, якими частинами мови є ці слова.

І знову усе *по-новому* вчувається й сниться мені: земля під ударами грому гойдає сади весняні. (М. Стельмах.) Лежимо в *бур'яні* на краєчку обриву і *захоплено дивимось* у глибину. (М. Луків.) ...Любов і мертвих воскреша і не дає ні жити, ні померти, - життя і смерть, немовби на двобій, не раз віч-на-віч сходиться у ній. (І. Гнатюк.) Лиш гори не *стрічаються*, а людям зустрітись можна в *будь-який* порі. (Л. Міріджанян.) *Втомившись*, шаблюками вершники б'ють *навмання*. (М. Стельмах.)

◇ *Навчальний диктант.*

З'ясувавши, якими частинами мови є виділені слова, зробити їх морфологічний розбір. визначити в кожному з виділених слів орфограму.

Душа торкнулася душі і *забриніла* (Н.Кир'ян.) День – а наче сипляться зірки. Душі тихі й чисті, мов наділи почуттів *святкові* сорочки. (Г. Лютий.) Людина починається з *душі*, її красу формує світле Слово і музика пісенна у

вірші, і мудрі книги, і думки, й розмови (Л.Коваленко.) Даленіють вчорашні образи, і здаються дрібними жалі. *І не віриться, що вже не разу я не житиму знов на землі. (О. Аблицов.) Розумна істота може додуматися до будь-якої дурниці. (О. Перлюк.)*

VI. Підведення підсумків уроку.

VII. Домашнє завдання. § 9, вправа 107.

Урок № 46

Тема. Стилiстичнi засоби морфологiї.

Мета: пояснити стилістичну функцію різних частин мови; звернувши увагу на морфологічні синоніми – граматичні форми слова, які розрізняються стилістичним уживанням, удосконалювати вміння доречного використання частин мови та їх певних граматичних форм у висловлюваннях різних стилів; розвивати логічне й образне мислення, спостережливість, почуття мови, смак до влучного слова, пам'ять.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник.

ХІД УРОКУ

I. Повідомлення теми і мети уроку. Мотивація навчання.

II. Підготовка до сприймання нового матеріалу.

◇ *Прочитати (прослухати).*

У реченнях якого з уривків переважають іменники? У яких реченнях переважають дієслова? Речення якої з груп є більш динамічними? З якої причини?

I. Зупинки. Аварії. Перон. Гучномовці. Зали чекання. Карти. Вагони – парії. Вагони – службовці. Вагони – аристократи. Люстра – електрична сестра орхідей. Черга. Буфет. Каси.

II. Здається, часу і не гаю, а не встигаю, на встигаю! Щодня себе перемагаю, від суєти застерігаю, і знов до стрічки добігаю, і не встигати не встигаю, і ні хвилиночки ж не гаю!

(З творів Л. Костенко)

◇ *Прочитати (прослухати) уривки.*

Засувати, якими частинами мови є виділені в реченнях слова. Які стилістичні особливості має кожна з визначених вами частин мови?

Було нам *важко* і було нам *зле*, і *західно*, і *східно*. Було *безвихідно*. Але нам не було *негідно*.

(Л. Костенко)

Сонета скласти – то нелегка річ... *Чотирнадцять* рядків він ямба має, немов *чотирнадцять* рядків намиста: *чотири* перших – вступ, горить-буяє у *других чотирьох* душа артиста, в терцети ж *два* всю силу він вклада...

(А. Казка.)

Ти і я – це вічне, як і небо. Доки мерехтітимуть світи, будуть *Я* приходити до *Тебе*, і до *інших* йтимуть горді *Ти*. Як це все буденно! Як це звично! Скільки раз це бачили земля! Але *ми* з *тобою*... *Ми* не вічні, *ми* з *тобою* просто – *ти* і *я*. І тому для мене так трагічно те, що *ти* *чиясь*, а не *моя*.

(В. Симоненко.)

С л о в н и к.

Сонет – форма вірша із чотирнадцяти рядків, розбитих на два чотиривірші (катрени) і два тривірші (терцети), написаних п'яти– чи шестистопним ямбом. *Терцет*, або *тривірш*, – строфа з трьох віршованих рядків, які або поєднуються однією римою, або два рядки римуються, а третій лишається без рими (чи римуються з якимось рядком наступної строфи).

III. Вивчення нового матеріалу.

◇ *Пояснення вчителя¹.*

Слова різних частин мови виконують насамперед комунікативну функцію, бо з них будуються речення, що служать для вираження думок і почуттів. Проте кожна частина мови, маючи свої стилістичні особливості, може надавати текстові різного стилістичного забарвлення. Так, переважанням *дієслів* тексту надається динамічності, експресивності, тоді як переважне вживання *іменників* надає висловлюванню ґрунтовності, розважливості. Домінування *займенників* роблять текст особистіснішим,

¹ Викладено за виданням: Пентилюк М. І. Культура мови і стилістика: Пробний підруч. для гімназії гуманіт. профілю. – К.: Вежа, 1994. – С. – 199.

навіть інтимнішим. Велика кількість *прислівників* деталізує й увиразнює перебіг подій, про які йдеться в тексті. *Числівники* здебільшого виступають як стилістично нейтральні слова, проте іноді вживання числівників конкретизує висловлене в кількісних вимірах або ж підкреслює надто велику кількість чогось.

Найвиразніше стилістичні особливості кожної з частин мови виражаються у зіставленні їхніх синонічних граматичних форм – нейтральних і стилістично маркованих.

Морфологічні синоніми – це граматичні форми слова, які розрізняються засобами граматичного вираження і стилістичним уживанням¹. Напр.: *лікар* (стилістично нейтральне слово, означає професію, вживається в будь-якому стилі), *лікарка* (означає особу жіночої статі, що має певну професію, вживається в художньому й розмовному стилях), *лікарша* (слово має розмовно-просторічний відтінок, уживається тільки в розмовному стилі, часто з іронічно-негативним забарвленням, напр.: *Інженершу зустрічаю – здуру голову втрачаю. (П. Біба.); червона* (стилістично нейтральне слово) – *червоная* (вживається тільки в художньому стилі – здебільшого в поетичних творах, напр.: *Червоная скеля на буйнім зеленім роздоллі одна піднімається вгору... (Дніпрова Чайка); біжить* (стилістично нейтральне слово) – *біжите* (слово несе відтінок експресивності, вживається в художньому та публіцистичному стилях, напр.: *Гей, біжите, панські слуги, та спіймайте вітра в полі! (Леся Українка.)*

Із певною стилістичною метою в художніх текстах іноді використовуються форми середнього роду іменника замість форм чоловічого й жіночого родів, що надає висловлюванню емоційного забарвлення – інколи співчутливого, інколи – зневажливо негативного або сатиричного відтінку (напр.: *...А я було трохи не голе, таке убоге... (Т. Шевченко.)*

Стилістичними ознаками виділяються іменники спільного роду. Більшість їх є стилістично нейтральними (*сирота, староста, листоноша*). Частина ж іменників спільного роду виражає негативні відтінки значення (*зайда, приблуда, гуляка, злодюга, гультіпака, зануда*). Деякі мають позитивне забарвлення і увиразнюють співчутливе ставлення (*бідолаха, сіромаха, невдаха*). Використовуються такі іменники в розмовному і художньому стилях.

Числові форми частин мови також мають стилістичні особливості. Іменники, що мають форму лише однини (*мідь, сталь*), уживаються в книжних стилях – науковому та діловому. Проте іноді такі іменники у формі множини вживаються у висловлюваннях наукового стилю (*шуми в серці, болі в шлунку, приписані мінеральні води, командні висоти, високоякісні вина*).

Стилістично маркованими можуть бути займенники. Так, займенник *ми* може вживатися на позначення однієї особи (автора дослідження) в науковому стилі, тоді як займенник *ви* вживається у звертанні до однієї особи з метою вияву пошани в художньому (епістолярному) та розмовному стилях.

Поширеним стилістичним засобом є використання в ролі звертання іменника-назви неістоти й формі кличного відмінка в художньому стилі (напр.: *Люблю я, Києве, твою вродисту сутінь вечорову...* (М. Упенник.)

Стилістичне забарвлення властиве й прикметниковим формам. У науковому й діловому стилях використовуються прикметники з префіксами *супер-, інтер-, гіпер-, ультра-, архі-*. У художніх текстах такі прикметники вживаються з певною стилістичною метою: надати вислову емоційно-експресивного відтінку (*супермогутній, ультрасучасний, архівидатний*).

Експресії надають художнім висловлюванням прикметники з префіксами *пре-*, суфіксами *-езн-, -елезн-, -ісіньк-*, а також складні прикметники: *високий-превисокий, яскраво-жовто-фіалковий* (напр.: *Червонувато-брудно-жовте шумує листя під ногами*. (М. Доленго.)

Певного стилістичного забарвлення надають висловлюванню короткі й нестягнені форми прикметників, дієприкметників та займенників: *молод, молодая, проклят, проклятая, жоден, всяк, кожен*. Уживаються такі форми в художньому та народнопоетичному мовленні (напр.: *Всяк чоловік собі не ворог*. (Нар. творч.)

З певною стилістичною метою можуть уживатися дієслова. Так, форми одного способу дієслова можуть уживатись у ролі іншого способу (у розмовному та художньому стилях). Наприклад, у ролі наказового способу може бути вжито форму дійсного: *Завтра прийдеш вчасно і не спізнишся ні на хвилину!* У ролі наказового способу може вживатися неозначена форма дієслова: *Сидіти! Слухати й не сперечатися!*

IV. Виконання вправ на закріплення вивченого.

◇ *Прочитати (прослухати).*

Вказати морфологічні синоніми. Чим вони відрізняються від лексичних синонімів?

Зеленеє жито, зелене! Хороші гості у мене! Ой не шуми, зелен гаю, зелений байраче!

Ірод проклят засмутився, що Йсус Христос народився. Твоя, царю, віра проклятая, твоя царівна поганая!

Голий бідак злодія не боїться. Гол, як сокол, обмерз, як пес, обкис, як лис, а так голоден, що жить не годен.

(Нар. творч.)

◇ *Прочитати (прослухати).*

Якого стилістичного забарвлення надає реченням уживання форми середнього роду замість чоловічого або жіночого? Чи можливий такий засіб в інших стилях, крім художнього?

...Пішла в снопи, пошкандибала Івана сина годувать. Воно сповитес кричало у холодочку за снопом. (Т. Шевченко.) Був собі тато, була собі мама, було собі я. (І. Драч.) І майне біля хати колихкою маною заводійне, окате, те, що звалося мною. (В. Базилевський.) Насилу виліз із бебехів пан Цибульський: таке плюгавеньке, товстеньке, кирпате, очі як осокою попрорізувані, а пика та червона, як новий п'ятак, аж блищить. (О. Стороженко.) Коли ось двері на ганок – рип! – виходять трое: двоє, чую, фашисти, а третій Панько Нужник, - за старосту вони його призначили. Батько його крамничку в нас держав, а воно, сопливе, виплакало, щоб його в колгосп прийняти. А тепер, бач, ста-а-ро-ста! (Остан Вишня.)

◇ *Вибірковий диктант.*

Виписати іменники спільного роді. Вказати ті з них, що є нейтральними назвами, та ті, що мають позитивне або різко негативне забарвлення. У яких стилях уживаються іменники спільного роду?

...Ти хлібом, здобутим у поті лица, згодуй для України синка молодця. ...Нехай допита – чого Україна кругом сирота? (В. Мова.) Тому справжньої волі й нема – між рабів заблукала сердега... (О. Завгородній.) ...Я син чесних газдів, син гідної сім'ї, і чого від мене хочуть ці палії, пройдисвіти, шибайголови, волоцюги, паливоди, нероби, гультяї, харцизи й злодюги? (Б.-І. Антонич.) А в нашого сусіда льотчик-син, бува, листи приносить листоноша... (М. Лиходід.) Школяр-отряха на льодині, немов Колумб, пливе в світи. Одного страх: щоб мати знов за мандри ремнем не провчила. (М. Стельмах.) Щоб не назирала Текля, язиката така просторіка, зілля беру не для кума, а для свого ж беру чоловіка. (І. Драч.) Щось відчайдушно вітрові-зброді кричав каліка-ворон на стерні. (Б. Манюк.) О Боже, скільки тих кульбаб! Ну ж, ні місцинки від нахаб у нашому саду. (І. Жиленко.) «Петре, Петрусю, вчини мені ласку! Кидай косити та сідай в коляску!» «Не можна, не можна, моя пані вельможна! Ти – в сріблі і в золоті, я ж – козак голота». (Нар. творч.)

◇ *Розподільний диктант.*

Іменники, що вживаються тільки у формі однини та тільки в формі множини, записати у дві колонки. Які з цих іменників належить до книжних стилів?

Окуляри, сум, вибори, Чернівці, студентство, боротьба, заробітки, абстракціонізм, іменини, аміак, шахи, політика, христини.

◇ *Пояснити, у яких стилях подані іменники можуть уживатись у формі множини. Відповідь проілюструвати самотійно складеними реченнями.*

Біль, вода, сталь, вино, висота.

◇ *Диктант із коментуванням.*

Вказати іменники, вжиті у формі кличного відмінка. Якому стилеві властиве вживання у формі кличного відмінка при звертанні іменників – назв неістот? Чому таке вживання неможливе в науковому та діловому стилях?

Україно! Мій любий краю неповинний! За що тебе Господь кара, карає тяжко? (*Т. Шевченко.*) Україно моя, ой затравлена зболена пташко, піднімися з колін, хай шумують на вітрі хліба, хай народ твій пізнає добробут постійний і щастя, і не гне його більше ні горе страшне, ні журба! (*З. Бебешко.*) Земле моя, запашна, барвінкова, ріки медові, дощі золоті, тільки б побачить тебе у обнові – більше нічого не хочу в житті! (*М. Стельмах.*) Певно, що буде рівна година. Сійся-родися, нова Україно! (*В. Мельник.*)

◇ *Робота з підручником.*

Самостійне виконання вправ 151, 153.

V. Підведення підсумків уроку.

VI. Домашнє завдання.

§ 10, виписати з художніх творів 5 - 6 речень зі звертаннями, вираженими кличним відмінком іменників – назв неістот, вправа 157 (усно).

Урок № 47 **ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ**

Аналіз письмового переказу

Мета: підбити підсумки перевірки учнівських робіт, відзначити позитивне в їх виконанні, проаналізувати допущені в роботах типові помилки; спрямувати учнів на індивідуальне опрацювання допущених помилок, належним чином їх проінструктувавши; удосконалювати логічне мислення, навички самостійної роботи.

Обладнання: підручник.

ХІД УРОКУ

I. Повідомлення мети і завдань уроку. Мотивація навчання.

II. Підведення підсумків роботи над переказом.

- ◇ *Загальна оцінка вчителем виконаної учнями роботи.*
- ◇ *Аналіз двох-трьох найбільш вдалих робіт.*

С х е м а а н а л і з у п е р е к а з у

1. Чи розкрито в переказі тему вихідного зразка.
2. Чи передано головну думку переказуваного тексту.
3. Чи в правильній послідовності переказано текст.
4. Чи не пропущено чогось істотного, чи не додано того, чого немає у зразку.
5. Чи відповідає текст переказу типовому значенню вихідного зразка (чи доречно поєднано типи мовлення; чи правильно побудовано речення розповіді або опису, чи правильно побудовано роздум).
6. Чи вдалим є самотійно складене закінчення (кінцівка). Наскільки чітко аргументовано власні думки й оцінки.
7. Чи збережено в тексті переказу та самотійно складеній кінцівці стиль вихідного зразка.
8. Грамотність. Графічне оформлення.

III. Повернення учням перевірених зошитів. Оголошення оцінок за роботу.

IV. Індивідуальне опрацювання учнями допущених помилок.
Учні, які впоралися з роботою, одержують індивідуальне завдання.

V. Підведення підсумків уроку.

VI. Домашнє завдання.
Завершити роботу над помилками.

Урок № 48

Удосконалення вмінь здійснювати мовний аналіз

Мета: удосконалювати вміння та навички учнів застосовувати здобуті ними теоретичні знання на практиці – шляхом здійснення різноманітних видів мовного аналізу; удосконалювати логічне мислення, вміння робити висновки, систематизувати, узагальнювати; навички роботи з таблицею; розвивати мовлення, пам'ять.

Тип уроку: урок закріплення знань і навичок.

Обладнання: підручник, схеми розбору.

ХІД УРОКУ

I. Повідомлення теми і мети уроку.

◇ *Пояснення вчителя².*

Мовний розбір – один з найбільш ефективних видів тренувальних вправ, у процесі якого в тексті знаходять, виділяють окремі слова (звуки, морфеми), словосполучення чи речення, відносять їх до певної категорії (розряду, групи) і дають їм характеристику.

Про мовний розбір можна говорити тоді, коли учні усвідомлено і самостійно застосовують теоретичні знання на практиці. Це важливий прийом закріплення і узагальнення вивченого матеріалу, поглиблення знань.

За значенням мовний розбір може бути *лексичним, фонетичним, морфемним, словотворчим, морфологічним, синтаксичним, стилістичним.*

II. Відтворення теоретичних відомостей з лексикології.

◇ *Бесіда.*

1. Що є предметом вивчення *лексикології*?
2. Що таке *лексика*?
3. Що називають *лексичним значенням слова*? Наведіть приклади.
4. Які слова називають *однозначними*? Які – *багатозначними*? Наведіть приклади.
5. Що таке *пряме і переносне значення слова*? Наведіть приклади.
6. Які слова називають *омонімами*? Наведіть приклади.
7. Чим омоніми відрізняються від багатозначних слів? Наведіть приклади.
8. Які слова називаються *синонімами*?
9. Що таке *антоніми*? Наведіть приклади синонімів та антонімів.
10. Які слова належать до загальноновживаної лексики?
11. Яка лексика обмежена у вживанні? Наведіть приклади професійних слів та діалектизмів.
12. Яка лексика належить до власне української? Наведіть приклади.
13. Які слова належать до пасивної лексики української мови? Наведіть приклади *застарілих слів* та *неологізмів*.
14. До яких словників слід звернутися з метою з'ясування лексичного значення слів?

² Викладено за виданням: Караман С. О. та інші. Українська мова. Усний і письмовий екзамени. Поглиблений етап вивчення: навчальний посібник. – К.: Магістр-S, 1998. – С. 218.

III. Виконання вправ на закріплення знань та навичок.

◇ *Прочитати текст.*

Зробити (колективно) лексичний розбір виділених слів, користуючись як пам'яткою поданою нижче таблицею. Вказати вжиті в тексті фразеологізми, розкрити значення кожного.

Матуся й татко власне жереб'ятко тягнути воза змалку не привчали: «Нехай награється дитятко. Доволі ми возів тих потягали... Що? Тягнути воза? Для нашого жеребчика це – проза! Давно вже впевненість у мене: наш вундеркінь родився для арени!» І правдами й неправдами помалу матуся в цирк синочка влаштувала. Та скоро повідомили Кобилу: «Лиш викидає коники ваш син та їсть на повну силу. Працюють всі, не тягне він один...» Рук не приклавши, на широку ногу жить хоче не один такий «артист», якого не навчили головного: любов до праці – ось найперший хист.
(За А. Гарматюком)

ПОСЛІДОВНІСТЬ ЛЕКСИЧНОГО РОЗБОРУ СЛОВА

1. Слово, що аналізується, назвати в початковій формі.
2. Розкрити лексичне значення слова в реченні чи в контексті.
3. Вказати, однозначним чи багатозначним є слово.
4. Пояснити, у якому значенні вжите слово в реченні (контексті) – прямому чи переносному.
5. Чи має слово омоніми (якщо має, вказати їх).
6. Дібрати до аналізованого слова синоніми (якщо вони є).
7. Дібрати до аналізованого слова антоніми (якщо це можливо).
8. З'ясувати походження слова. Якщо слово іншомовне, визначити, з якої мови воно запозичене.
9. Чи належить слово до загальноновживаних? Чи є професійним, діалектним?
10. Чи належить слово до пасивної лексики (є застарілим або неологізмом).

IV. Відтворення теоретичних відомостей з фонетики.

◇ *Бесіда.*

- 1) Що вивчає фонетика?
- 2) Що лежить в основі поділу звуків мовлення на голосні та приголосні?

- 3) Що лежить в основі поділу приголосних на дзвінки та глухі, тверді та м'які? Назвіть шиплячі приголосні, сонорні, губні, носові.
- 4) Від чого залежить кількість складів у слові? Який склад називається відкритим? Закритим? Наведіть приклади.
- 5) Що таке наголос?
- 6) Яку функцію виконує наголос у словах *насИп* – *наСип*, *стІни* – *стінИ*?
- 7) У чому полягає відмінність між звуком та буквою?
- 8) Який розділ мовознавчої науки вивчає букви?
- 9) Які графічні знаки використовуються в українському письмі?
- 10) Що таке алфавіт? Поясніть походження слів *алфавіт*, *графіка*, *фонетика*.
- 11) Які букви завжди позначають два звуки?
- 12) Чи є в українській графіці, що не позначають жодного звука?
- 13) Які букви можуть в одному випадку позначити два звуки, а в іншому – один?
- 14) Які звуки позначаються на письмі сполученням двох букв?
- 15) Скільки букв в українському алфавіті?

V. Виконання вправ на закріплення знань та навичок.

- ◇ Зробити фонетичний розбір поданих слів, використовуючи як пам'ятку подану нижче таблицю.

Дзеленчання, об'їждчик, гуральництво, заджерготіти, розплющуються.

ПОСЛІДОВНІСТЬ ФОНЕТИЧНОГО РОЗБОРУ СЛОВА

1. Слово поділити на склади, назвати склади відкриті й закриті.
2. Визначити місце наголосу.
3. Назвати звуки, з яких складається слово, кожному звукові дати характеристику:
 - для голосного – визначити, наголошений він чи ненаголошений, якою літерою позначається на письмі;
 - для приголосного – визначити, м'який він чи твердий, дзвінкий чи глухий, якою буквою позначається на письмі.
 - Вказати, чи має приголосний звук відповідний парний за ознаками твердий - м'який, дзвінкий – глухий.
4. Визначити кількість звуків у слові, а також кількість букв.
5. З'ясувати відповідність між звуками і буквами.
6. Назвати фонетичні процеси, що відбуваються у слові (чергування, уподібнення, спрощення, подовження).

- ◇ Слова, подані в попередній вправі, розібрати за будовою, як пам'ятку використовуючи подану нижче таблицю.

ПОСЛІДОВНІСТЬ РОЗБОРУ СЛОВА ЗА БУДОВОЮ

1. Виділити в слові закінчення.
2. Вказати основу.
3. Визначити корінь слова, дібрати два-три спільнокореневих слова.
4. Визначити суфікс (суфікси) слова, дібрати два-три слова з тим самим суфіксом. З'ясувати значення суфікса.
5. Визначити префікс (префікси) слова, дібрати два-три слова з тим самим префіксом. З'ясувати значення префікса.

- ◇ *Словниковий диктант.*
Виділені слова самостійно розібрати за будовою.

Вишиванка, двадцятип'ятиріччя, зжитися, чудовисько, життєрадісний, надріччя, заозер'я, над'яр'я, зигзагуватий, перебіжник, загальнообов'язковий, вогкуватий, В'ячеслав, Святослав, лейпцизький, казахський, узбецький, католицький.

- ◇ *Диктант із коментування.*
Самостійно зробити лексичний та фонетичний розбір виділених слів. Підкреслені слова розібрати за будовою.

Відомо, що дитина, скажімо, *українки* і китайця, щоб отримати все необхідне для розвитку, краще самореалізуватись, в Україні повинна розмовляти (думати) українською мовою. Інші мови, особливо батькову, їй також не завадить знати. А коли ця ж дитина житиме в Китаї, то, щоб отримати від довкілля всі необхідні їй для закладання фізичного, психічного й морального *здоров'я* соки, вона повинна спілкуватись, міркувати, писати китайською.

Ось що, виявляється, є в нашому житті і рідна мова, і та перша пісенька, співана ненею біля коліски, і перша дитяча книжечка...

(З журналу)

IV. Відтворення теоретичних відомостей щодо словотворення.

◇ *Бесіда.*

- 1) Що вивчає словотвір?
- 2) Що таке основа слова?
- 3) Яка основа називається твірною?
- 4) Яке слово називається твірним?
- 5) Які ви знаєте способи творення слів? Наведіть приклади слів, утворених суфіксальним, префіксальним та префіксально-суфіксальними способами.
- 6) Яким способом утворено слова *рань, синь, блакить, молодь*?
- 7) Яким способом утворено слова *зорепад, хлібопекарний, синьо-жовтий, медсестра, спортзал*?

VII. Виконання вправ на закріплення знань і навичок.

◇ *Пояснювальний диктант.*

З'ясувати спосіб творення виділених слів.

Дівчата – красуні такі юнолиці – плуганились снігом на вечорниці. (І. Драч.) Котра дівчина чари добре знала, вона ж того Гриця та й причарувала. Інша дівчина *чорнобровая*, та чарівниченька *справедливая*. (Нар. творч.) Душа моя, *знайдибіда!* Яку біду *надибала?* У легкості *вітрила*, у попелі *згортань* ти знаєш *словобрилу* і *слово-філігрань*. (Л. Костенко.)

◇ *Словниковий диктант.*

Зробити словотвірний розбір слів, як пам'ятку використовуючи подану нижче таблицю .

Пом'якшання, кар'єрист, морквяний, міждержавний, незалежність, незабаром, ненависний, неохоче, ризький, озброювати, заштовхнути, зріз, зойк, зелень, мореплавець, науково-дослідний, жовтогарячий, світло-оранжевий.

ПОСЛІДОВНІСТЬ СЛОВОТВІРНОГО РОЗБОРУ СЛОВА

1. Порівнявши слово з однокореневими, виявити твірну основу.
2. Визначити значущу частину, за допомогою якої утворене слово.
3. Визначити спосіб творення слова.

VIII. Відтворення теоретичних відомостей з морфології.

◇ *Бесіда.*

- 1) Що вивчає морфологія?
- 2) Скільки в українській мові частин мови? Назвіть самостійні частини мови.
- 3) Дайте визначення іменнику, прикметнику, займеннику, наведіть приклади слів кожної з цих частин мови.
- 4) Яка частина мови позначає кількість предметів або їхній порядок при лічбі? Наведіть приклади числівників.
- 5) Дайте визначення дієслову. Назвіть форми дієслова, наведіть приклади кожної з форм.
- 6) Яка незмінна частина мови виражає ознаку дії, стану, іншої ознаки?
- 7) У чому полягає відмінність самостійних частин мови від службових?
- 8) Назвіть службові частини мови. Наведіть приклади прийменників, сполучників і часток.
- 9) Яка частина мови не належить ні до самостійних, ні до службових? Наведіть приклади вигуків.

IX. Виконання вправ на закріплення знань і навичок.

◇ *Попереджувальний диктант.*

Виділені слова розібрати як частини мови (колективно). У ролі пам'яток використати подані нижче таблиці.

Янтар, бурштин, терпка живиця – звучать, мов музика, слова. І кожне слово, як зірниця, що *нашу мову* осява. У нашій мові кожне слово – *неначе* золотий янтар. Бо кожне слово в нашій мові – кожне слово – *неначе* золотий янтар. Бо кожне слово в нашій мові – *то* Божий дар. (*І. Цюпа.*) Є ще люди сонні, наче сови, а глухі до слова – це *найгірші*. Ти до рідної *прислухайсь* мови, прокажи відмінники – це ж як вірш! (*Д. Білоус.*) Рідна мово, я в тобі воскресну, в мене ти, як і життя, *одна*. Моря слів – скарбів твоїх чудесних – всім співцям *не* вичерпать до дна. (*П. Сиченко.*)

ПОСЛІДОВНІСТЬ МОРФОЛОГІЧНОГО РОЗБОРУ САМОСТІЙНИХ ЧАСТИН МОВИ

Іменник

1. На яке питання відповідає.
2. Початкова форма.

3. Власна назва чи загальна.
4. Назва істоти чи неістоти.
5. Рід.
6. Відміна, група.
7. Відмінок.
8. Число.
9. Синтаксична роль.

Прикметник

1. На яке питання відповідає.
2. Початкова форма.
3. Повна, стягнена, нестягнена чи коротка форма.
4. Розряд за значенням.
5. Ступінь порівняння.
6. Рід.
7. Число.
8. Відмінок.
9. Група.
10. Синтаксична роль.

Числівник

1. На яке питання відповідає.
2. Початкова форма.
3. Група за значенням.
4. Простий чи складний.
5. Відмінок.
6. Рід (для порядкових).
7. Число (для порядкових).
8. Синтаксична роль.

Займенник

1. На яке питання відповідає.
2. Початкова форма.
3. Розряд за значенням.
4. Рід.
5. Число.
6. Відмінок.
7. Синтаксична роль.

Прислівник

1. На яке питання відповідає.

2. Розряд за значенням.
3. Незмінна форма.
4. Ступінь порівняння.
5. Синтаксична роль.

Дієслово

1. На яке питання відповідає.
2. Початкова форма.
3. Вид дієслова.
4. Перехідність.
5. Спосіб.
6. Час.
7. Особа.
8. Число.
9. Рід (для дієслів минулого часу).
10. Дієвідміна.
11. Синтаксична роль.

Дієприкметник (особлива форма дієслова)

1. На яке питання відповідає.
2. Початкова форма.
3. Стан.
4. Вид.
5. Час.
6. Рід.
7. Відмінок.
8. Число.
9. Синтаксична роль.

Дієприслівник (особлива форма дієслова)

1. На яке питання відповідає.
2. Вид.
3. Незмінна форма.
4. Синтаксична роль.

*

**ПОСЛІДОВНІСТЬ МОРФОЛОГІЧНОГО РОЗБОРУ
СЛУЖБОВИХ ЧАСТИН МОВИ**

Прийменник
<ol style="list-style-type: none"> 1. Відношення, які виражає у сполученні з іншими словами. 2. З якою частиною мови сполучається. 3. Відмінок слова, з яким сполучається. 4. Непохідний чи похідний.
Сполучник
<ol style="list-style-type: none"> 1. Простий, складний чи складений. 2. Сполучник сурядності чи підрядності. 3. Поєднує однорідні члени чи частини складного речення.
Частка
Розряд за значенням та роллю в реченні.

- ◇ *Пояснювальний диктант.*
Виділені слова самостійно розібрати як частини мови.

Я тут родивсь. Оці *тополі мене* любити тут малим. Я тут зростав на вільнім полі, *зігрітий* сонцем золотим (І.Коваленко.) *Давно* колись, малим *хлоп'ям*, бувало, *дивлячись* на зорі, я часто-часто прагнув сам між них полинути в простори. (В.Самійленко.) Сідлай коня, укріплюй стремено, не *розгубися*, синку, у дорозі! *Рушай вперед!* Не залишайсь в обозі! (І.Калениченко.)

X. Відтворення теоретичних відомостей із стилістики.

- ◇ *Бесіда.*
- 1) Що є предметом вивчення стилістики?
 - 2) Які стилі літературної мови вам відомі?
 - 3) У яких сферах життя суспільства застосовується науковий, художній, публіцистичний, офіційно-діловий та конфесійний стилі? Назвіть основні жанри кожного з них.
 - 4) Від чого залежить вибір стилю?
- ◇ *Опрацювання плану стилістичного розбору.*

--

ПОСЛІДОВНІСТЬ СТИЛІСТИЧНОГО РОЗБОРУ

1. Кому адресовано висловлювання, з якою метою.
2. Сфера застосування висловлювання, жанр.
3. Характерні особливості тексту (точність, фактографічність, ясність, образність тощо).
4. Мовні особливості в лексиці, фразеології, граматиці (наявність спеціальної термінології, вживання слів у переносному значенні, використання специфічних конструкцій, прямий чи зворотний порядок слів у реченнях).
5. До якого стилю належить висловлювання.

ХІ. Виконання вправ на закріплення знань і навичок.

- ◇ Прочитати уривок, зробити його стилістичний розбір (усно).

Мово, щойно я народився - ти поцілувала мене молодими вустами моєї матері. І виріс я, мово, на твоєму хлібі. Зізнаюсь тепер, у літах будучи, почувався я більш безсилим, аніж рішучим, коли тебе роздирали, толочили, місили, чавили лавою до стіни. Як колись татарва дітей наших... Та ще й нині тебе відпихають у куток, але ти вже пручаєшся, блискає твій погляд, прагнеш вернути собі своє. Мово, через тисячу років гукни лише до мене: «Сину!» І я почую тебе, клянуся! Я стрепенусь у серці в когось з роду мого і горлом того нащадка обізвуся, співаючи... Мово моя, яка ти молода! Яка ти щаслива! Яка ти багата!

(А. Подолінний)

- ◇ З'ясувати стиль кожного з уривків.
Свою думку обґрунтувати.

Стаття 10. Державною мовою України є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

(З Конституції України)

Стильовий дисонанс різко знижує рівень мовленнєвої культури, тому змішування навіть функціонально близьких слів недопустиме – кожен зі стилів має свої особливості культури мовлення. Окрім того, слід ураховувати засоби реалізації усної чи писемної форми того чи іншого стилю, оскільки всі сучасні функціональні стилі літературної мови мають обидві форми вираження – усну й писемну.

(З підручника)

Не буду наводити прикладів із засобів масової інформації, системи освіти, науки, де українську, державну мову загнано в глухий кут. І навіть отой поблажливий для її недоброзичливців закон про мови практично не виконується.

Євген Дудар, неначе вогненні блискавки, випускає по різної личини україножерих свої вбивчі фейлетони та памфлети. «До речі, сенсацію чули? Американський вчений навчив мавпу говорити. А деякі наші вчені самі не можуть навчатися. Рідної мови. Звісно, мавпі легше. На її психіку не тиснуть мавпи-шовіністи. І мавпа має почуття власної гідності. Потім мавпа вчить не українську, а англійську. Це набагато легше. Наші мавпи також англійську вивчають запросто. А своєю два слова зліпити не можуть».

(З газети)

Я українець, а не малорос,
Пишаюсь родом тисячокорінним...
Тарас за мене мучився й боровсь,
Щоб я зродився зерням України.
Іще по ненародженім мені
Топталися лакузи й недовірки.
І Україна корчилась в огні,
І мова рідна калиніла гірко,
Нехай ніхто себе не потіша,
Що зраджу я сім'ю свою велику.
Я – українець. І моя душа
Ні з ким не розмежована довіку.
(В. Кочевський)

ХІІ. Підведення підсумків уроку.

ХІІІ. Домашнє завдання.

За варіантами: 1) зробити лексичний та фонетичний розбір шести вказаних учителем слів (письмово); 2) зробити морфологічний розбір п'яти вказаних учителем слів (письмово).

Урок № 49

Тематичне тестування. Контрольне читання мовчки

- Мета:** з'ясувати рівень сформованості знань про систему частин мови, а також рівень набуття ними комунікативних умінь, необхідних для читання мовчки; розвивати мислення та мовлення, відпрацьовувати навички самостійної роботи.
- Тип уроку:** урок перевірки та обліку рівня засвоєних знань.
- Обладнання:** текст для читання мовчки.

ХІД УРОКУ

- I. Повідомлення мети і завдань уроку.
- II. Перевірка рівня сформованості знань, умінь і навичок.
- III. Проведення тематичного тестування.

Тестові завдання

1. В українській мові є:
 - а) дев'ять частин мови: шість самостійних та три службових;
 - б) десять частин мови: сім самостійних та три службових;
 - в) десять частин мови: шість самостійних, три службових, а також вигук, що є окремою частиною мови; V
 - г) десять частин мови: шість самостійних та чотири службових, включаючи вигук.У самостійно складеному реченні позначити (надписати угорі) всі частини мови.
2. Службові частини мови відрізняються від самостійних тим, що:
 - а) не мають ні лексичного, ні граматичного значення;
 - б) не мають лексичного значення і не є членами речення; V
 - в) мають лексичне значення і не мають граматичного;
 - г) не змінюються за родами, числами і відмінками.Скласти і записати речення до якого входять дві-три службові частини мови; позначити (надписати угорі) кожну з них.
3. З-поміж самостійних частин мови є незмінюваним:
 - а) займенник;
 - б) прикметник;
 - в) прислівник; V
 - г) числівник.Незмінювану самостійну частину мови ввести до самостійно складеного речення; з'ясувати синтаксичну роль цієї частини мови (підкреслити її як члени речення) (напр.: Я навстіж відчиняю двері моєї хати для людей! (Г. Дуцак.); Босоніж трави на зарядку вибігли... (Н. Поклад.); З тобою ми лишились наодинці, моя природо! (В.

Сироватко.); Лілеї білі піднялись навшпиньки, і хитро ловить настрій павутинка... (О. Слоньовська.)

4. Дієприкметник і дієприслівник є:

- а) самостійними частинами мови;
- б) службовими частинами мови;
- в) частинами мови, які не належать ні до самостійних, ні до службових;
- г) особливими формами дієслова. V

Скласти і записати речення, у якому дієприкметник виступав би в ролі присудка; підкреслити в реченні граматичну основу (напр.: Людина ввіткнута в роботу, наче голка: шиють і шиють нею великий мішок для світу. (Р. Лиша.) Ніч осяяна цвітом яблуні... (Д. Павличко.) Розлукою роз'ятрена душа. (Л. Коваль.)

5. Дієслова у неозначеній формі – це:

- а) читати, писати, навчатися, намагатися; V
- б) читаючи, написавши, навчаючись;
- в) прочитаний, записаний, знаючий;
- г) прочитано, записано, зтягнуто, прикрито.

Скласти і записати речення, у якому один або два головних члени були б виражені неозначеною формою дієслова; підкреслити в реченні граматичну основу (напр.: Пізнати себе – то школа нелегка. (П. Воронько.) Покликання воістину святе – життя прожить і не кричати всує. (Л. Коваль.) Вік прожити – не дощову годину перестояти. (Нар. творч.)

6. Формотворчими є такі частки:

- а) не, ні, ані;
- б) ось, осьде, он, онде, оце, воно;
- в) хай, нехай, би (б); V
- г) невже, хіба, чи.

Будь-яку формотворчу частку ввести до самостійно складеного речення (або пригадати і записати приклад такого речення з художньої літератури) (напр.: Мої найчастіші слова хай жертвою чистою будуть. (М. Рильський.) А майбутнє тому і майбутнє, що має бути, що б не було! (Л. Костенко.)

IV. Відповіді вчителя на запитання учнів (після того, як виконання тестових завдань завершено).

V. Проведення контрольного читання мовчки.

Тексти для контрольного читання мовчки

МИКОЛА САМОКИШ

Своєрідне місце в українському живописі останньої третини ХІХ – початку ХХ століття Миколі Семеновичу Самокишу (1860 – 1944) – єдиному митцеві, що повністю присвятив свою творчість батальному та анімалістичному жанрам.

Народився Микола Самокиш у місті Ніжині в родині бідного поштового службовця. Навчався в Ніжинській гімназії, спеціальну освіту одержав у Петербурзькій академії мистецтв. Велика золота медаль і звання художника першого ступеня по закінченні академії, і відрядження як найкращого баталіста до Італії, робота в одній з наймодніших в Європі майстерень живопису створили Самокишу ім'я.

Неабияке обдарування Самокиша-баталіста проявилось вже в ранній період творчості художника, про що передовсім свідчать його картини, присвячені подіям Вітчизняної війни 1812 року. Молодий митець правдиво відтворював обстановку бою, передавав його динаміку, а головне – блискуче втілював ідею патріотизму людей, які вели справедливу війну проти навали загарбників.

Темі Вітчизняної війни 1912 року художник присвятив чимало графічних робіт – малюнків пером.

Проте основне місце в творчому доробку Самокиша-баталіста посідає цикл творів, присвячених подіям російсько-японської війни 1904 – 1905 років. Український митець виступив продовжувачем традиції видатного російського баталіста В.Верещагіна. На відміну від представників академічної школи, які в умовно-парадному обличчі війни героїзували імператорів та полководців, а батальні сцени зображували як красиве й захоплююче видовище, Верещагін та Самокиш показували війну в істинному, непривабливому вигляді, увиразнюючи її антигуманну суть. Не генерали, а рядовий солдат виступає головною дійовою особою історичних подій на їхніх полотнах. Саме простий воїн, виявляючи чудеса героїзму та мужності, страждаючи та гинучи на полі битви, здобуває російській армії перемогу й славу. Художники зображували страждання, злигодні жахи, які несе війна людям.

Протягом семи місяців Микола Самокиш провів безпосередньо на фронті у званні рядового солдата як кореспондент журналу «Нива». Особливо безкомпромісними в зображенні воєнного лихоліття стали такі картини Самокиша, як «Кінний роз'їзд», «Епізод з російсько-японської війни», акварелі «На сонці після штурму», «Останній снаряд», «Забутий» («Після бою»).

В акварелі «На сонці після штурму» постає жорстоке обличчя безглуздої війни, що її вів царизм заради чужих народів інтересів. Невисока сопка вся встелена тілами вбитих солдат, гвинтівками, шаблями, солдатськими ранцями... На цьому страшному тлі – постаті двох солдат. Спершись на гвинтівки, знесилені боєм, солдати мовчки дивляться на

полеглих товаришів. Навколо – похмурий осінній пейзаж з поодинокими безлистими деревами та одноманітним простором бурої землі – аж до самого обрію.

Як художник-баталіст, що спеціалізувався на зображенні кавалерії, Микола Самокиш наполегливо вивчав анатомію, характерні рухи й ракурси коней, виявляючи у їх зображенні виняткову майстерність Показово, що саме за твір анімалістичного жанру – картину «Табун на водопої» - Самокиш здобув звання академіка.

На картині зображено табун білих та гнідих породистих кобил. Картина відзначається по-справжньому красивим живописом. Відблиски надвечірньої заграви відбилися на волі, на кінських крупах. Білий колір (більшість зображених кобил – білої масті) подано в найрізноманітніших відтінках – від золотистого до сірувато-блакитного. Шовком відливають блискучі вигини стегон, переливаються оксамитом боки, милують око насторожені, відчайдушні або опечалені кінські очі. Художник відтворив красу життя, прагнучи, щоб на полотні воно було ще кращим, ніж у природі, щоб картина сконденсувала прекрасне – воно завжди радує й надихає.

Картину створено на замовлення графа Воронцова-Дашкова, міністра імператорського двору, головного управителя державного конярства. Художника було запрошено до одного з дачних палаців графа на Поліссі, недалеко від рідного Самокишеві Ніжина.

Прекрасним зразком анімалістичного жанру є невелика картина «Материнство», на якій художник зобразив молоду граціозну кобилу з лошам у русі, який виражає нестриманість молодості, переповненість життєвими силами. Красиві силуети коней вирізьблюються на тлі зеленого луку та кришталево чистої блакиті неба.

Кращі твори Миколи Самокиша поставили його ім'я в один ряд з іменами найвизначніших майстрів анімалістичного жанру в світовому мистецтві.

(554 слова)

(За А. Жаборюком)

◇ На кожне із запитань вибрати правильну відповідь.

1. Микола Самокиш присвятив свою творчість:

- а) портретному та побутовому жанрам;
- б) пейзажному та портретному жанрам;
- в) батальному та анімалістичному жанрам; V
- г) батальному та побутовому жанрам.

2. Микола Самокиш народився:

- а) у Києві;
- б) у Харкові;
- в) у Ніжині; V
- г) у Чернігові.

3. Фахову освіту митець здобув:
- а) у Київській рисувальній школі;
 - б) у Московському училищі живопису та ваяння;
 - в) у Петербурзькій академії мистецтв; V
 - г) у Паризькій студії живопису.
4. Освіту художник завершив:
- а) зі срібною медаллю та відрядженням до Італії;
 - б) із золотою медаллю та відрядженням до Італії; V
 - в) із золотою медаллю та відрядженням до Німеччини;
 - г) із золотою медаллю та відрядженням до Франції.
5. Вираз *створити собі ім'я* означає:
- а) поміняти прізвище та ім'я у документах;
 - б) підписувати твори вигаданим ім'ям – псевдонімом;
 - в) стати відомим, прославитися; V
 - г) не змінювати переконань, мати власну думку.
6. Основне місце у творчому доробку Самокиша-баталіста посідає цикл творів,
- а) присвячених подіям Вітчизняної війни 1812 р.;
 - б) присвячених подіям російсько-японської війни 1904 – 1905 років; V
 - в) присвячених подіям російсько-турецької війни 1891 р.;
 - г) присвячених подіям громадянської війни 1917 -1920 років.
7. У зображенні війни Микола Самокиш був продовжувачем традиції видатного російського художника:
- а) І. Крамського;
 - б) В. Перова;
 - в) І. Шишкіна;
 - г) В. Верещагіна. V
8. Безпосередньо на фронті як рядовий солдат і кореспондент Микола Самокиш пробув протягом:
- а) місяця;
 - б) трьох місяців;
 - в) семи місяців; V
 - г) десяти місяців.
9. Звання академіка Микола Самокиш здобув за картину:
- а) «На сопці після штурму»;
 - б) «Кінний роз'їзд»;
 - в) «Табун на водопої»; V

г) «Материнство».

10. Найвідоміший анімалістичний твір М. Самокиша – «Табун на водопої» створено:

- а) на замовлення царя Миколи II;
- б) на замовлення графа Воронцова-Дашкова; V
- в) на замовлення Петербурзької академії мистецтв;
- г) на замовлення колекціонера живопису М. Харитоненка.

11. На картині М. Самокиша «Материнство» зображено:

- а) кобил з лошатами в манежі;
- б) кобил з лошатами у нічному;
- в) кобилу з лошам на водопої;
- г) кобилу з лошам у нестримному русі. V

12. Творчість Миколи Самокиша припадає:

- а) на першу половину XIX ст.;
- б) на середину XIX ст.;
- в) на останню третину XIX – початок XX століття; V
- г) на першу половину XX ст.

СЕКРЕТ ЧАРІВЛИВОСТІ

Чарівливість – поняття неоднозначне. Існує, наприклад, чарівливість молодості, про яку дівчина чи юнак навіть не замислюються. Блиск очей, жвавність, безпосередність, наївність, запальність – саме за це більшість співрозмовників сприйматимуть тебе як юну чарівливу істоту. Існує чарівливість зовнішньої вроди. Є принадність гумору і принадність серйозності. Чарівність жіночності і привабливість нестриманої сили. Принадність мудрості і чарівливість простоти...

Чарівливість – риса рідкісна. А бути чарівливим у спілкуванні щастить небагатьом.

Лінгвісти, психологи, психотерапевти давно досліджують проблему чарівливості оратора. Існує навіть термін «фасцинація», що дослівно перекладається як «заворожування». Серед зовнішніх способів фасцинації відзначають передовсім особливий погляд (прямий, променистий і, якщо й наполегливий, то теплий), особливий голос (багатий тембром та гнучкий). Важливе значення має вміння завоювати увагу співрозмовників насамперед цікавим початком розмови. Видатний давньогрецький оратор Демосфен, за легендою, загинув, не встигнувши застосувати близько... п'ятдесяти винайдених ним вступів до промов, призначених для миттєвого зачарування аудиторії.

Для осіб «розмовних» професій таємниця фасцинації є життєво важливою: це запорука їхнього успіху. Досвідчені оратори стверджують, що

оволодівати аудиторією слід так само блискавично, як каратист застосовує прийом, і так само віртуозно, як офіціант жонглює посудом. Професійна робота – це красива робота.

Все ж хочеться сподіватися, що найпершою умовою фасцинації є розум. Йдеться про розум специфічний: по-перше, він має бути імпровізаційним, по-друге, пристосованим до словесних конструкцій з їхніми варіаціями, по-третє, загострено ситуативним.

Імпровізувати у спілкуванні – значить бути здатним відмовитися від задалегідь заготовленої лінії викладу, «на ходу» вимайстровуючи щось свіже, первісне, чудово підпорядковане як темі, так і головній думці висловлювання.

Бути пристосованим до варіативності словесних конструкцій – значить не мати жодних ускладень у висловленні якнайскладніших або несподіваних ідей.

Ситуативність розуму – це наявність міцного і точного зворотного зв'язку зі слухачами або співрозмовниками, незалежно від того, скільки їх: аж дві тисячі чи всього двоє. Це значить бути наділеним інтуїцією, яка вчасно підкаже, у якому напрямку розвивати розповідь, щоб була вона зрозумілою й цікавою саме цій конкретній аудиторії, а не тільки однодумцям промовця.

Володіючи таким специфічним розумом, оратор може бути чарівливим навіть із пересічною зовнішністю, деренчливим голосом і недосконалою дикцією. Якщо ж і палітра зовнішніх засобів йому доступна, він дійсно буде неперевершеним...

Стати чарівливим оратором надзвичайно важко.

Проте майже в кожній людині є можливість стати приємним співрозмовником. Для цього необхідно єдине: навчитись слухати.

Дослідження діалогів між людьми, а також між людиною та ЕОМ довели, що головне для співрозмовника – бути впевненим у співчутливій увазі партнера. Якщо така впевненість виникає, то навіть не зовсім доречні репліки не стають на заваді спілкуванню. Умова існує єдина: репліки мають бути якнайкоротші. Існують курйозні випадки: у процесі «сліпого» спілкування людина неспроможна визначити, хто її співрозмовник: людина чи комп'ютер. Справді, вчасно вклинюючи «так, дійсно», або «чому ж?» мудра машина поводить себе як психотерапевт, який усвідомлено дає хворому можливість висповідатись.

У діалозі «очі в очі» вміти вставити між репліками співрозмовника «так-так» та «і справді», звісно, малувато. Але ж існує вираз обличчя, очей, ледь вловима жестикуляція...

Ми не завжди спроможні *зрозуміти* співрозмовника, проте завжди повинні налаштуватися так, щоб *хотіти його зрозуміти*. Необхідно уважно вислухати і, не поспішаючи з висновками, уточнити висловлене за допомогою навідних питань. І тільки після цього, якщо не вважаєте це нетактовним, можете дуже обережно висловити свою незгоду. Якщо і після

цього з вами захочуть спілкуватися, значить, вас вважають приємним співрозмовником. Або у вас є шанси ним стати.

У написаних 250 років тому посланнях лорда Честерфілда синові сказано так: «Помилкові погляди, якщо вони щирі, повинні викликати співчуття. Не можна за них карати або глузувати з них. Людину з осліпим мозком треба пожаліти, як і ту, в котрої осліпли очі. Хотіти, щоб кожен міркував так, як я, однаково що хотіти, щоб кожен був мого зросту і моєї комплекції. Тому несправедливо переслідувати, а тим паче висміювати людей за їхні переконання й погляди...»

Справедливе, терпляче і доброзичливе ставлення до людей – ось вона, «таємниця» чарівливості, яку не потрібно розшукувати в лабораторних ретортах!

(608 слів)

(За А. Добровичем)

◇ На кожне із запитань вибрати правильну відповідь.

1. Значення слова *чарівливість* таке:

- а) уміння чарувати, застосовувати замовляння, чаклувати;
- б) уміння розуміти і використовувати слабкі місця співрозмовника;
- в) особлива привабливість, принадність, здатність викликати захоплення; V
- г) спроможність нав'язувати власну думку, маніпулювати людьми.

2. Проблему чарівливості оратора досліджують:

- а) дипломати, політики;
- б) режисери, актори;
- в) біологи, невропатологи, психіатри;
- г) лінгвісти, психологи, психотерапевти. V

3. Термін *фасцинація* дослівно перекладається як:

- а) «привернення уваги»;
- б) «заворожування»; V
- в) «зомбування»;
- г) «забезпечення впливу».

4. Серед зовнішніх способів *фасцинації* відзначають:

- а) зріст і поставу;
- б) ходу і манеру спілкування;
- в) рівень вихованості й доброзичливості;
- г) погляд і голос. V

5. Ознаки розуму, що забезпечує фасцинацію, такі:

- а) неординарність сприйняття, нестандартність мислення;

- б) імпровізаційність, пристосованість до варіативності словесних конструкцій, загострена ситуативність; V
 - в) оригінальність, незакомплексованість;
 - г) гнучкість, швидкість реакції.
6. Слово *імпровізація* означає:
- а) статечність, поважність, здатність привернути увагу зовнішнім виглядом;
 - б) витончене відтворення реального світу в його рухливості та мінливості без заглиблення в суть;
 - в) виголошення промови, складання віршів, музики, виконання твору мистецтва без попередньої підготовки; V
 - г) поривчастість, дія під впливом раптового спонукання.
7. Пристосованість до варіативності словесних конструкцій – це:
- а) вміння безпомилково розраховувати тривалість власних висловлювань;
 - б) володіння багатим і різноманітним лексичним запасом;
 - в) знання лексичних та граматичних норм літературної мови;
 - г) відсутність будь-яких ускладнень у висловленні якнайскладніших або несподіваних ідей. V
8. Ситуативність розуму – це:
- а) уміння передбачати результат спілкування;
 - б) вміння привернути увагу слухачів;
 - в) наявність міцного і точного зворотного зв'язку зі слухачами; V
 - г) наявність слухової та зорової пам'яті та уяви.
9. Щоб стати приємним співрозмовником, потрібно:
- а) мати приємну зовнішність;
 - б) мати бездоганну дикцію;
 - в) навчатись слухати; V
 - г) навчатись перебивати, не ображаючи.
10. «Таємниця» чарівливості співрозмовника полягає:
- а) у вмінні навіяти або нав'язати власні думки та судження;
 - б) у справедливому, терплячому і доброзичливому ставленні до людей; V
 - в) у вмінні скерувати думки співрозмовників;
 - г) у вмінні контролювати та рекламувати власні висловлювання.
11. Опрацьований текст має ознаки:
- а) офіційно-ділового стилю;
 - б) ораторського підстилю публіцистичного стилю;
 - в) науково-популярного підстилю наукового стилю; V

г) розмовно-побутового стилю.

12. В опрацьованому тексті поєднано:

- а) розповідь та опис;
- б) розповідь, опис та роздум;
- в) розповідь та роздум; V
- г) роздум та опис.

VI. Підведення підсумків уроку.

VII. Домашнє завдання.

Вправа 117.

Урок № 50

Тема. Вступ. Риторика – наука і мистецтво переконувати.

Мета: пояснити, що є предметом вивчення риторики як науки; окреслити роль і місце риторики в античному світі, внесок, зроблений у розвиток риторики східними слов'янами, з'ясувати причину необхідності поновлення статусу риторики як науки та навчальної дисципліни в сучасній Україні; розвивати мислення, комунікативні вміння, зокрема, необхідні для слухання-сприймання-письма; увагу, пам'ять, збагачувати й уточнювати словниковий запас учнів.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник, таблиця «Різновиди усних публічних виступів»

ХІД УРОКУ

I. Повідомлення теми і мети уроку. Мотивація навчання.

II. Вивчення нового матеріалу.

◇ *Лекція*³.

Слухаючи вчителя, учні самостійно складають план сприйнятого.

Риторика – це теорія ораторського мистецтва, наука і водночас мистецтво переконуючої комунікації, що становить фундамент професіоналізму представників багатьох гуманітарних фахів: політика, вчителя, журналіста, юриста, менеджера.

³ Див.: Сагач Г. М. Золотослів: Навчальний посібник для середніх і вищих навчальних закладів. – К.: Райдуга, 1993; Молдован В. В. судова риторика: Навчальний посібник. – К.: Заповіт, 1996; Кохтев Н. Н. Риторика: Учебное пособие для учащихся учебных заведений с углубленным изучением гуманитарных предметов.- М.: Просвещение, 1994.

Різновиди усних публічних виступів можна показати у вигляді таблиці:

Роди красномовства	Жанри красномовства
Академічне красномовство	Лекція (вузівська, шкільна), наукова доповідь, науковий огляд, наукове повідомлення, науково-популярна лекція
Судове красномовство	Прокурорська (звинувачувальна) та адвокатська (захисна) промови. Самозахисна промова
Соціально-політичне красномовство	Звітна доповідь на конференції (з'їзді, зборах, засіданні). Парламентська, мітингова промови. Промова при здійсненні дипломатичного акту. Політичний огляд
Соціально-побутове красномовство	Ювілейна, вітальна, застільна (тост), надмогильна (поминальна) промови. Виступ на прийомі
Церковно-богословське (духовне) красномовство	Церковна проповідь. Промова на соборі. Офіційне звернення до пастви

Навчальний курс риторики складається з таких частин: *історія риторики* (досліджує місце риторики серед інших наук, основні види і жанри ораторського мистецтва, етапи зародження і розвитку риторики в історії людства (Давня Греція, Давній Рим, становлення слов'янського ораторського мистецтва, сучасні риторичні школи); *теоретична риторика* (предметом її вивчення є закони риторики: концептуальний, закон безпосереднього спілкування, системно-аналітичний закон); *практична риторика* (розглядає предмет і зміст усного публічного виступу, текст виступу, образ оратора, логічну культуру оратора, мовленнєву культуру оратора, композицію і стиль виступу, психологію аудиторії, взаємодію оратора та аудиторії, спілкування з аудиторією як творчий процес, полемічне мистецтво оратора тощо).

Мистецтво ратора (оратора) полягає в його володінні усним словом як засобом впливу на слухачів. Воно ґрунтується на культурі мислення, глибокій і різносторонній освіченості, засвоєнні досвіду найкращих ораторів минулого і ораторів сучасних, бездоганному знанні мови і досконалому володінні мовленням, а також на оволодінні культурою спілкування. Оратор має бути наділений розумом, ерудицією, даром слова, певним рівнем майстерності, бути комунікабельним. Сьогодні, коли суспільство живе в умовах девальвації слова, особливо важливим є особиста порядність оратора, його безкомпромісність, щирість, спроможність обстоювати власні погляди, вміння зрозуміти проблеми людей, до яких він звертається.

Риторика, як і філософія та логіка, належить до класичних наук, які з найдавніших часів були основоположними загальноосвітніми дисциплінами.

Мистецтво риторики було відомим в Стародавньому Єгипті, Індії та Китаї, проте справжньою батьківщиною красномовства вважають Стародавню Грецію.

Риторика була ваговою складовою частиною суспільного життя Давньої Греції. Як і епос, драма, музика, скульптура й архітектура, вона вважалась мистецтвом, творчістю, її називали «царицею всіх мистецтв».

За стародавніх часів риторику поділяли на три галузі: *судова риторика*, *риторика політична*, *урочиста риторика*.

Античні ритори виступали на політичних зібраннях, форумах та судових процесах. Найпершу теорію риторики створили V ст. до н. е. в Сіракузах. Найвидатнішим ритором був *Горгій*, який, удосконаливши теорію ораторського мистецтва, познайомив з нею Афіни. Він зумів перетворити риторику на мистецтво, яке силою впливу зрівнялося з поезією.

Найславетнішим ритором Стародавньої Греції був *Демосфен* (384 – 322 рр. до н. е.). Сучасники зазначили, що силу Демосфенового слова можна порівняти хіба що з вихором чи блискавкою.

До нас дійшло понад 60 промов і листів Демосфена. Найвідомішими є його політичні промови, виголошені проти македонського царя Філіпа, який намагався позбавити Афіни самостійності. Демосфен, будучи вождем антимакедонської партії, боровся проти керівника македонської партії Есхіна. Дійшло до судової справи, яка стала визначною подією для тодішньої Греції. Есхін та Демосфен зустрілись у суді. Промови обох ораторів – яскраві зразки політичних виступів.

На Демосфенових промовах вчилися цілі покоління античних ораторів. Його промови брав за зразок один з найславетніших давньоримських ораторів *Цицерон* (106 – 42 рр. до н. е), якого вважають батьком риторики. Ідеальним оратором сам Цицерон вважав людину високої культури, яка знає історію, філософію, літературу, юриспруденцію, може владарювати над аудиторією, вміючи примусити людей сміятися й плакати. Запорукою успіху ритора Цицерон вважав освіту та природний дар. У своїх трактатах про ораторське мистецтво Цицерон зазначав, що ритор має бути патріотом, громадянином, який живе ідеалами держави й народу.

Найпершу промову Цицерон проголосив у 25 років, останню – на 63-му році життя (у рік смерті). Усього виголосив понад 100 промов, тексти 57 з них збереглися до нашого часу.

Видатними риторами були давньогрецькі філософи *Арістотель* (384 – 322 рр. до н. е.) та *Платон* (428 – 348 рр. до н. е.).

Найвідомішими ораторами Київської Русі були перший Київський митрополит *Іларіон* та *Кирило Туровський* (обидва жили в XI ст..).

Найвідомішою проповіддю митрополита Іларіона є «Слово про закон і благодать», де стверджено визначну роль Київської Русі та обстоюється її право на самостійність. Проповідь відзначається винятковою глибиною думки, образністю та емоційністю.

Кирило Туровський – автор багатьох піднесених величальних промов.

Найперша російська «Риторика» була створена невідомим автором 1620 року. Текст дійшов до нас у 36 списках. Цей твір є перекладом латинської риторики німецького вченого Меланхтона, проте текст було пристосовано до потреб російської освіти. Вона стала підґрунтям для дальшого розвитку східнослов'янського красномовства.

У XVII-XVIII ст. курс риторики викладався у Києво-Могилянській академії, яка, будучи глибоко національним навчальним закладом, орієнтувалася на найпрогресивніші здобутки кращих європейських університетів. До наших днів дійшли описи 183 підручників риторики, 127 з яких було складено в академії. Ім'я академії прославили такі видатні ритори, як Григорій Сковорода, Феофан Прокопович, Михайло Ломоносов.

Необхідність відновлення національних риторичних традицій спричинена тим, що нині виникла якнайгостріша потреба в особистостях, які можуть самостійно мислити, переконувати, спонукати й скеровувати співгромадян до поступу до істини, добра і краси. Сьогодні ми розуміємо риторику як науку, спроможну відіграти роль синтезатора багатьох наук, спрямованих на розвиток мовної особистості: педагогіки, соціолінгвістики, психолінгвістики, соціальної й особистісної психології, методики викладання мови, стилістики, культури мовлення, лінгвістики тексту тощо.

Відновлення статусу риторики як науки і навчальної дисципліни має стати визначним кроком на шляху до творення демократичного, високоцивілізованого суспільства.

С л о в н и к.

Комунікабельність – здатність до *комунікації* – спілкування, легкого встановлення контактів і зв'язків, товарицькості. *Ерудиція* – глибокі знання в певній галузі науки чи в багатьох галузях, широка обізнаність. *Трактат* – наукова праця, де розглянуто окреме питання чи проблему. *Статус* – законодавчо закріплене правове становище.

◇ *Перевірка самостійно складених учнями планів.*

З р а з о к

1. Предмет вивчення риторики.
2. Роди і жанри красномовства.
3. Три частини навчального курсу риторики (історія риторики, теоретична та практична риторика).
4. У чому полягає і на чому ґрунтується мистецтво оратора.
5. Батьківщина красномовства – Стародавня Греція.
6. Найславетніші ритори античного світу (Демосфен, Цицерон, Арістотель, Платон).
7. Оратори Київської Русі (Іларіон та Кирило Туровський).
8. Викладання курсу риторики в Києво-Могилянській академії.

9. Чим спричинено необхідність відновлення національних риторичних традицій.

10. Потреба у відновленні статусу риторики як навчальної дисципліни.

III. Виконання вправ на закріплення вивченого.

◇ *Прочитати.*

Прокоментувати зміст кожного з речень.

Красномовство є мистецтво керувати умами. Промови достойної людини завжди спрямовані до вищого блага. (*Платон.*) Нічим не можна завдати більшої шкоди, ніж промовляючи брехливо. Саме так, якщо ті люди, в яких державна діяльність полягає у промовах, не казатимуть правди, тоді хіба можна надійно керувати державою? (*Демосфен.*) Філософія розпізнає добродійності, корисні з точки зору моральної й громадянської, красномовство створює їм славу. (*С. Шамфор.*)

◇ *Диктант із коментуванням.*

Кінцева мета красномовства – переконувати людей. (*Ф. Честерфілд.*) Обов'язок оратора – говорити правду. (*Платон.*) Красномовство належить до тих мистецтв, які все здійснюють і всього досягають словом. (*Платон.*) Красномовство – дар, який дозволяє нам оволодіти розумом і серцем співрозмовника, здатність тлумачити чи навіювати йому все, що нам потрібно. (*Ж. Лабрюйєр.*) Ораторське мистецтво користується усіма вигодами поезії й усіма її правами. (*Й. Гете.*)

Платон, поєднуючи мудрість із красномовством, майстерно схиляв до себе серця слухачів не хитрощами, а силою істини. (*К. Віланд.*) Риторика – цариця душ і княгиня мистецтв. (*Ф. Прокопович.*) Оратор, достойний уваги, є той, хто користується словами для думки, а думкою для істини і добродійності. (*Ф. Фенелон.*) Говорити багато й добре є дар гострого розуму, говорити мало й добре є властивістю мудрого, говорити багато й погано означає дурня, говорити мало й погано є ознакою божевільного (*Ф. Ларошфуко.*) Є галузі, у яких посередність нестерпна: поезія, музика, ораторське мистецтво. (*Ж. Лабрюйєр.*)

IV. Підведення підсумків уроку.

V. Домашнє завдання.

За складеним на уроці планом підготувати повідомлення про риторику як науку.

Урок № 51

Тема. Виступ. Техніка підготовки виступу: добір матеріалу, його обдумування, конспект ключових слів.

Мета: познайомити учнів зі складниками докомунікативної фази творчої діяльності оратора, пояснити взаємозумовленість теми та мети виступу, ознайомити з технікою підготовки виступу, зокрема з можливими способами опрацювання матеріалу за допомогою виписок та складання конспекту; розвивати увагу, пам'ять, збагачувати та уточнювати словниковий запас школярів.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Обладнання: текст виступу (або магнітофонний запис виступу).

ХІД УРОКУ

I. Повідомлення теми і мети уроку. Мотивація навчання.

II. Перевірка домашнього завдання.

◇ *Бесіда.*

- 1) Що є предметом вивчення риторики?
- 2) Чому риторичку вважають водночас і наукою, і мистецтвом?
- 3) У чому полягає мистецтво оратора?
- 4) На чому має ґрунтуватись його мистецтво?
- 5) Яка країна є батьківщиною риторички?
- 6) Яку роль відігравало красномовство в суспільному житті Давньої Греції та Давнього Риму?
- 7) Яких найвідоміших ораторів античного світу ви знаєте?
- 8) Які риторички Київської Русі вам відомі?
- 9) Що спричинило необхідність відновити національні риторичні традиції?
- 10) Які науки належать до гуманітарних?
- 11) Яким чином риторика може синтезувати гуманітарні науки?
- 12) Що значить – відновити статус риторички як навчальної дисципліни? Як це можна зробити практично?

III. Вивчення нового матеріалу.

◇ *Робота біля дошки.*

Записати речення, прокоментувати зміст кожного.

Неважко виступити, якщо є що сказати, проте дуже важко це зробити, якщо просто хочеться щось сказати (*Б. Меттьюз.*) Поки ми собі на здоров'я тут говорим на сотні тем, - гине час, стікаючи кров'ю не написаних нами поем. (*Л. Костенко.*) Виступ, переобтяжений фактами, нагадує вогнище, настільки завалене дровами, що воно починає згасати. (*Д. Менделєєв.*)

◇ *Пояснення вчителя.*

Від часів Арістотеля розрізняють три основні фази діяльності оратора – *докомунікативну, комунікативну та посткомунікативну*. Докомунікативна фаза – підготовча, вона складається з таких елементів:

- визначення мети, виду та теми виступу;
- добір матеріалу з урахуванням аудиторії,
- композиційно-логічне оформлення тексту виступу,
- робота над стилем виступу,
- репетиція виступу.

Комунікативна фаза – це діяльність оратора перед аудиторією, тобто виголошення промови. Посткомунікативна триває після виступу. Це аналіз сказаного, пошук засобів удосконалення матеріалів виступу.

Тема виступу якнайтісніше пов'язана з його метою. Таким чином, лише з'ясувавши, *з якою метою він говоритиме*, оратор може вибирати тему свого майбутнього виступу.

Мета виступу може бути така: *поінформувати, розважити, надихнути, переконати, спонукати* до певних дій або вчинків. Часом один виступ може підпорядковуватись поєднанню двох або й трьох завдань. Наприклад, у виступі з метою розважити слухачів рідко вдається обійтися без їх інформування. У виступі заради переконання часто наявне спонукання до чогось.

Залежно від мети виступу визначають його *вид*.

Інформаційний виступ. У інформаційну добу такий вид виступу є найпоширенішим. Певною мірою до цього виду можна віднести і пояснення вчителя, і відповідь школяра, і лекцію у ВНЗ, і повідомлення тележурналіста. В основу такого виступу, як правило, покладено конкретне, точне й правдиве повідомлення слухачам фактів, явищ, подій.

Розважальний виступ. Його можна почути на концертах, вечорах, святкових банкетах, тобто там, де люди зустрічаються, щоб відпочити в приємному товаристві. Це популярна весела лекція, тост, слово на веселі або святкуванні ювілею. У такому виступі жарт має поєднуватися з серйозною думкою, правда з вигадкою, об'єктивність із перебільшенням. Тут може бути і гумор, і іронія, і самоіронія, і карикатура. В основу такого виступу може бути покладене оповідання про пережиту подію, випадок, свідком якого довелося бути. У такому виступі має бути конкретність, новизна, добре, якщо у виступі присутній конфлікт, контрасти. Якщо виступ задуманий як

гумористичний, потрібно поміркувати, над якими звичками, вадами, помилками людей можна покепкувати, не забувши передовсім самого себе. Наприклад, можна пожартувати з людини, яка не розуміє анекдотів, покпинити із сучасних донкіхотів, які спрямовують свої зусилля на змагання проти вітряків, тоді як існують більш реальні супротивники, про дівчат, які за зовнішньою привабливістю чи непривабливістю своїх ровесників не звикли помічати їх внутрішньої суті тощо. Тема розважального виступу може звучати так: *Як виховувати своїх батьків. Як стати модним, не витративши й гривні. Як затьмарити Шварценегера. Як скласти ЗНО, до нього не готуючись.*

Надихаючий виступ. Такими є більшість виступів на політичних зібраннях та різноманітних зборах. Вони вміщують привітання когось, визнання чийхось досягнень та заслуг, визначення суспільної та моральної цінності певних вчинків конкретних осіб. Сюди можна віднести виступи політичних діячів у переддень виборів. Матеріал, який використовується у таких виступах, дібрано та скомпоновано таким чином, щоб привернути увагу слухачів, підкреслити значення певних традицій чи звичаїв, увиразнити значимість певних осіб. Такі виступи звернені до почуттів. Промовець намагається заторкнути особисті почуття кожного слухача, зосереджуючи увагу на наболілому. Виступи можуть надихати на почуття вдячності, відданості, виконання обов'язку. Характерними для таких виступів є теми: *Вічна пам'ять героям. Продовжимо традиції школи. Чи повернеться до нас колишня доблесть. Подвиг материнства. Людина, яка зможе нас врятувати.*

Виступ з метою переконати. Мета виступу – за допомогою логічних доказів довести або спростувати певну думку. Такий виступ звернений і до роздуму, і до почуттів. Суть справи викладають, оперуючи логічними міркуваннями, намагаючись вплинути на емоції та почуття аудиторії. Тема такого виступу зазвичай дискусійна. Мета оратора – досягти того, щоб слухачі погодилися з його думкою щодо спірного питання. Проте такий виступ ніколи не має на меті заклик до безпосередніх вчинків.

Оратор завжди ставить перед слухачами два питання: *Кому вірити?* та *Що робити?* Тема такого виступу має бути винятково актуальною, проблема значною і такою, що піддається вирішенню. Успіх такого виступу найбільше залежить від добору переконливих аргументів.

Виступ з метою спонукати. Спонування до певних дій може бути прямим (у такому випадку лунають недвозначні заклики) і опосередкованим (коли заклики приховано в підтексті сказаного). Заклики можуть носити політичний характер (стосуватися голосування за певного кандидата), економічний (подорожчання послуг міського), стосуватися релігійного життя (заклики відвідувати богослужіння, ходити до сповіді, читати Біблію), благодійництва (організувати боротьбу проти розповсюдження СНІДу, туберкульозу, у зв'язку з проведенням кампаній на допомогу потерпілим від стихійних лих тощо). Успіх виступу залежить від забезпечення таких умов: сказане повинне знайти відгук у душах людей; слухачі мають бути

спроможними до дій чи вчинків, до яких їх закликають (скажімо, надати матеріальної підтримки біженцям із затоплених повітряних місцевостей).

Після визначення мети виступу слід вибрати його тему. Від чого залежить такий вибір?

По-перше, тема виступу повинна *відповідати рівневі освіти та обізнаності з проблемою самого оратора*: стосовно вибраної проблеми він повинен бути обізнаним набагато більше за своїх слухачів.

По-друге, тема має *бути суспільно значимою і актуальною*, тільки тоді вона зможе зацікавити слухачів. Проте є ще одна умова: аудиторія слухатиме оратора з цікавістю лише в тому випадку, якщо слухачі підготовлені до сприйняття сказаного, тобто володіють необхідними для цього знаннями. Потрібно врахувати ставлення аудиторії до обговорюваних питань, а також спрогнозувати можливі з боку слухачів контраргументи (їх можна завбачливо попередити, значно зміцнивши цим свою позицію). Отже, готуючись до виступу, оратор має добре знати людей, до яких промовлятиме: коло їхніх інтересів, рівень загальної освіти і готовність сприйняти певну конкретну інформацію. Необхідно заздалегідь проаналізувати контингент слухачів.

По-третє, тема виступу повинна зацікавити слухачів своєю *новизною*. Проте якою б новою та оригінальною тема не була, вона повинна бути пов'язана з тим, що слухачам уже відомо, і з тим, що є для них важливим. Буває так, що виступати доводиться на звичні теми, у такому разі увагу аудиторії може привернути нестандартне трактування обговорюваного питання або принципово нові висновки.

По-четверте, найкраще сприймаються виступи, у яких *передбачено розв'язання певної проблеми, вирішення конфлікту*. Адже найбільшу зацікавленість викликають зіткнення інтересів та боротьба.

Звідки добирати матеріал для виступу? Існують такі джерела: *особистий досвід, спостереження та роздуми, спілкування з людьми, читання*. До цих традиційних джерел слід додати новітні інформаційні технології, передовсім *використання Інтернету*.

Більшість ораторів радить у процесі підготовки до виступу робити виписки на картках однакового формату. Унизу під цитатою або переказаною своїми словами думкою обов'язково зазначається її джерело.

Привести дібрану до виступу інформацію до певної системи, тобто надати *змістові* необхідної *форми* можна за допомогою складання конспекту.

Конспект може складатися з *ключових слів*, вміщувати *пункти плану* виступу і, нарешті, являти собою *повний текст виступу*.

(За П. Сопером⁴)

⁴ Див.: Сопер П. Основы искусства речи: Пер. с англ. – М.: Издательство агентства «Яхтсмен», 1995.

IV. Закріплення вивченого.

- ◇ *Прослухати магнітофонний запис виступу (або прочитати його текст).*

Виписати ключові слова. Пояснити значення запису ключових слів у процесі підготовки виступу.

Дорогі випускники! Ви успішно подолали державну підсумкову атестацію і стали випускниками XXI століття – століття глибинних знань. Тож сміливо вирушайте в самостійне життя! Нехай знання та вміння, які дала вам школа, додадуть віри в майбутнє, наснаги і впевненості в усіх ваших починаннях.

Минуть роки, але завжди згадуйте з вдячністю своїх шкільних учителів – по-батьківському вимогливих, по-материнськи добрих і турботливих. Вони навчали вас розуміти прекрасне, палко любити наше неповторне місто, рідну Україну.

По-особливому урочистий цей день для ваших батьків. Разом із вами вони пройшли роки вашого шкільного життя, радіючи вашим успіхам, переймаючись невдачами. Шануйте і поважайте їх, піклуйтеся про їхнє здоров'я, цінують їхні зусилля і батьківську любов.

Вітаю вас, любі випускники, ваших батьків і вчителів з отриманням атестата про повну середню освіту! Зичу всім міцного здоров'я, щастя, благополуччя і добра! Доброї вам долі!

(З привітання кийського голови випускників 2001 р.)

- ◇ *Прочитати поданий нижче план виступу.*

Визначити ситуацію та мету спілкування. Виголосити промову за планом, використовуючи подані ключові слова.

1. Гості міста – представники української діаспори в Канаді (США, Бразилії).
2. Любов до вітчизни передається генетично.
3. Батьківщина пам'ятає своїх дітей.
4. Місто раде зустріти гостей.
5. Краса рідної природи.
6. Пам'ятки історії та культури.
7. На три дні гостей радо приймуть в українських сім'ях.
8. Мандрівка рідною землею продовжиться відвіданням Львова.

Ключові слова: українська діаспора; рідні діти; довгождана зустріч; місто підготувалося; краєвиди, обійстя, майдани і вулиці; пам'ятні місця, історичні

пам'ятки, музеї, галереї, мистецькі скарби, витвори народного генія, відчуття краси і гармонії; вроджений смак, вишуканість, майстерність, гостинність, очікує Львів.

◇ *Вільний диктант.*

Щоб навчатися гарно говорити, насамперед треба стати людиною, якій є що сказати. А стати такою людиною ти зможеш лише тоді, коли будеш постійно стежити за всім, що діється навколо, регулярно читати пресу, тижневики, спеціальну літературу, стежити за цікавими передачами по радіо й телебаченню, час від часу дивитися наукові, технічні та інші фільми, брати участь у дискусіях і взагалі використовуватимеш будь-яку нагоду, щоб розширити свій кругозір.

Слід пам'ятати: сучасну людину заповняє такий обсяг цікавої інформації, що ніхто не зацікавить її, не сказавши щось таке, що справді варте уваги. У порівнянні із засобами масової інформації бесіда, лекція чи доповідь мають свої переваги – це можливість встановлення між лектором і слухачами особистого контакту.

(За І. Томаном)

Що значить підготуватися до виступу? Механічно записати кілька слів або фраз? Завчити їх напам'ять? Нічого подібного. Справжня підготовка полягає в тому, щоб вилучити дещо із самого себе, сформулювати та скомпонувати власні думки та переконання.

Не намагайтеся підготуватися до виступу за півгодини. Промову неможливо «спекти», як пиріг, на замовлення. Думки повинні визріти. Вибравши тему, обмірковуйте її, не забуваючи про це ні вдень, ні вночі! Обговорюйте її з друзями. Самі собі ставте найрізноманітніші запитання, які стосуються теми. Ідеї, докази, приклади спадатимуть на думку в найнесподіваніші моменти...

(За Д. Карнегі)

V. Підведення підсумків уроку.

VI. Домашнє завдання.

Підготуватися до виступу (записати ключові слова, дібрати і систематизувати матеріал та скласти план) на одну з тем:

- Берегти пам'ятки вітчизняної історії – обов'язок кожного киянина (львів'янина, харків'янина). (Для виступу на засіданні історичного гуртка.)

- Надати одноразову допомогу дитячому притулку – моральний обов’язок учнів школи. (Для виступу на шкільних учнівських зборах.)

Урок № 52 **ЗВ’ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ**

Практичне заняття з риторики. Добір матеріалу для виступу, його обдумування, конспект ключових слів.

Мета: закріпити знання учнів про принципи добору матеріалу до виступу, повправляти у складанні плану виступу та його виголошенні; розвивати уяву, логічне мислення; збагачувати й уточнювати словниковий запас, удосконалювати навички роботи з підручником.

Обладнання: підручник.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашнього завдання.

- ◇ *Заслуховування підготовлених учнями виступів, їх обговорення.*

II. Повідомлення мети і завдань уроку. Мотивація навчання.

III. Вивчення нового матеріалу.

- ◇ *Робота з підручником.*
Виконання вправи 184 (I, II).

IV. Виконання вправ на закріплення вивченого.

- ◇ *Робота з підручником.*
Колективне виконання вправ 185, 186.
Колективне складання плану виступу на тему «Що таке дружба».
- ◇ *Виголошення двома-трьома учнями виступу за складеним планом з опорою на ключові слова.*

V. Підведення підсумків уроку.

VI. Домашнє завдання.

Підготувати робочі матеріали (план, ключові слова) до виступу на тему «Моє рідне місто (село)», «Моя вулиця», «Наша школа».

Уроки № 53, 54

Тема. Структура виступу. План виступу. Вступ і закінчення виступу.

Мета: пояснити особливості структури виступу, роль та завдання вступу і закінчення промови, звернувши увагу на їх варіативність; розвивати увагу, логічне мислення, пам'ять, збагачувати та уточнювати словниковий запас.

Тип уроків: уроки вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник.

ХІД УРОКІВ

I. Перевірка домашнього завдання.

◇ Заслуховування 2 – 3 підготовлених удома виступів.

II. Підготовка до сприймання нового матеріалу.

◇ Прочитати.

Пояснити, якою мірою ви згодні з висловленими думками.

Жоден чоловік при здоровому глузді не візьметься будувати дім, не маючи проекту. Як же можна почати виступ, не маючи плану? Публічний виступ – це мандрівка до певної мети, і маршрут має бути нанесений на карту. (*Д. Карнегі.*) Людина, яка починає промову, не продумавши її структуру, нагадує корабель, який виходить у море без стерна. (*І. Томан.*) Виграні баталії, надійні мости та вдалі виступи – результати добре обміркованого плану. (*II. Сопер.*) Імпровізатори, як говорив Квінтіліан, хочуть показати себе розумними перед дурнями, а замість цього показують себе дурнями перед розумними людьми. (*II. Пороховициков.*)

С л о в н и к.

Імпровізація – виголошення промови, складання віршів, музики, виконання твору образотворчого мистецтва тощо без попередньої підготовки.

III. Повідомлення теми і мети уроків. Мотивація навчання.

IV. Вивчення нового матеріалу.

◇ Пояснення вчителя.

Успіх виступу може забезпечити ретельна до нього підготовка. Промовець, який належно до виступу не підготувався, хвилюється вже від думки про те, що йому доведеться імпровізувати перед аудиторією.

Логічна структура виступу, а також послідовність та взаємозв'язок думок фіксується у вигляді *плану*. Пунктами плану зазвичай є ключові поняття або стисло сформульовані судження.

Подбавши про *зміст, смислову наповненість* виступу, необхідно зосередитись на *формі* виступу.

На думку давньоримських ораторів, кожна промова повинна включати:

- *екзордіум* – кілька вступних зауважень щодо теми виступу;
- *експозицію* – характеристику обсягу й важливості порушеної у виступі теми;
- *каузу* – логічні аргументи, що підтверджують правильність висловленого у виступі судження, дедуктивні докази;
- *контраріум* – спростування думки супротивника;
- *сіміле* – перерахування подібних явищ в інших сферах, аналогії;
- *екземпліум* – приклади з історії і повсякденного життя;
- *тестимоніум* – висловлювання славетних людей, прислів'я, авторитетні судження;
- *конклюдіо* – резюме, висновки.

У перекладі на сучасні умови перші два компоненти мають складати *вступ (початок)* виступу, останній є завершальною його частиною, яку прийнято називати *висновком*.

Вступ є необхідною частиною навіть найбільш стислих виступів. Він включає кілька речень, за допомогою яких оратор має привернути увагу слухачів, сформулювати й пояснити свій задум і взагалі підготувати підґрунтя до сприйняття того, про що йтиметься у промові. Бажано, щоб оратор-початківець хоча б стисло відобразив ці моменти вступу в конспекті.

Підхід до теми. Чи відомо вам...

Конкретна мета виступу. Сьогодні ми з'ясуємо... Хотілося б навести кілька міркувань про...

Пояснення (мотивація). Все це має стосунок до нашого щоденного життя, оскільки...

Найстисліший огляд основних пунктів викладу. Не можна не замислитись над тим, що... Відразу впадають в око такі моменти...

За умов обмеженого часу виступу можна скомбінувати два або три з-поміж названих моментів. З метою активізації уваги слухачів можна не повністю пояснити задум свого виступу. Головну думку промови розкривати у вступі недоцільно, якщо оратор знає, що слухачі сприймають її неприязно. Якщо ж вони знають промовця або поінформовані про проблему виступу, вступ може бути якнайкоротшим.

Слід завжди пам'ятати: якщо *закінчення має стосуватися суті порушеної у виступі проблеми, то вступ повинен стосуватися слухачів*. Саме роблячи вступ до виступу, необхідно зацікавити слухачів, завоювати їхні

симпатії. Оратор не має права говорити аудиторії, що він не мав можливості підготуватися як слід, що він має недосить досвіду і т. ін. Слухачі не хочуть спілкуватися з маленькою і слабкою людиною, яка неспроможна приховати свого страху. Слухати хочуть людину компетентну та впевнену в собі.

Вступ не повинен бути надто серйозним, надто сухим і надто довгим. Ще оратори Давнього Риму рекомендували вже у вступі привернути увагу слухачів приємними для них речами. Чим краще знає оратор свою аудиторію, тим кращий початок він зробить.

Готуючи *основну частину виступу (виклад)*, найкраще рухатись від простого до складнішого. Необхідно навчатися ставити себе на місце слухачів яким буває важко стежити за змістом промови, важко збагнути зв'язки між окремими думками, подіями, фактами. Через те аудиторія починає слухати не уважно, відволікатися.

Окремі думки промовець може розвивати по-різному: *розповідати, описувати, пояснювати, доводити*.

Слід пам'ятати, що найцікавішою формою викладу є *розповідь* про певні події та їхніх учасників. Чому? Тому що найбільш цікавим для слухачів є те, що відбувається з живими людьми, те, що перебуває в русі, розвитку, динаміці.

Нерухоме й неживе цікавить слухачів менше. Тому *описи* предметів і навіть живих істот, зокрема, деталей їх вигляду, якщо вони не пов'язані з розвитком та з дією, слухачам, як правило, менш цікаві.

Якщо промовець доводить певне твердження, він повинен бути максимально об'єктивним. Упередженість і необ'єктивність дратують слухачів, викликають у них спротив.

Закінчення виступу дуже важливе. Існує кілька способів завершити свій виступ:

1. Підбити підсумки всього сказаного, повторивши основні положення виступу.
2. Закликати до конкретних дій.
3. Зробити слухачам комплімент.
4. Прочитувати доречні поетичні рядки.
5. Пожартувати, викликавши сміх.
6. Створити кульмінацію.

Якщо виступ щодо його цікавості й вагомості зобразити графічно, ми мали б перед собою криву, яка на початку виступу піднімається досить високо, далі трохи спадає, а відтак повільно, але неухильно піднімається до найвищої точки – кульмінації – в кінці промови. Кожна наступна фраза закінчення повинна підсилювати враження, здійснене фразою попередньою, аж поки думка не сягне кульмінаційного ефекту.

Не слід закінчувати вислів словами «Оце все, що я хотів сказати», пам'ятаючи, що саме від сказаного у закінченні залежить, що з виступу залишиться пам'яті слухачів. Тому прикінцеві фрази є дуже важливими, і обмірковувати їх потрібно якнайретельніше.

V. Виконання вправ на закріплення вивченого.

- ◇ З'ясувавши мету та можливого адресата мовлення, колективно скласти план виступу на одну з тем:
 - Яку музику любить сучасна українська молодь.
 - Кого з героїв класичної літератури міг би мати за ідеал молодий сучасник.
 - Чи є в моєму оточенні людина, яку хотілось би наслідувати.
 - Які кінофільми (спектаклі, картини) примушують битися моє серце.
- ◇ Скласти і записати на чернетці вступ до виступу за щойно складеним планом.
- ◇ Скласти і записати на чернетці закінчення (кінцівку) виступу за складеним планом.
- ◇ Диктант із коментуванням.
Якою мірою ви згодні з висловленими в реченнях думками?

Горацій сміявся над пишними вступами... Такі промови він порівнював з істотами, голова яких чудово прикрашена, чим все останнє спотворене. Дійсно, зробити розкішний вступ – це зобов'язатися показати далі щось ще більш чудове. Помічено, що змусити багато від себе очікувати – то найвірніший спосіб впасти. (М. Сперанський.) Вступ до ораторської промови є те саме, що для тіла людського голова. Вступ є найпомітнішою і найвідчутнішою частиною: його слухають з більшою увагою, він привертає або ж відволікає увагу слухачів. Часто, якщо вступ красномовний, слухачі приходять у таке засліплення, що огріхи в інших частинах промови бувають ними не помічені; якщо ж вступ поганий, то хоч би якою решта виступу була прекрасною, виступ сприймається без задоволення. Ось наскільки сильними є перші враження! (Г. Гайар.)

Кінець – розв'язка всієї промови. Кінець має бути таким, щоб слухачі відчули, що далі говорити нема чого. (А. Коні.) Оратори, які ніяк не можуть зупинитися, - справжні мучителі слухачів. Невдалий кінець знищує ефект

⁵ Див.: Томан І. Мистецтво говорити: Пер. з чес. – К.: Політвидав України, 1986; Д. Карнегі. Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. – Ульяновск: издательство «Ульяновская правда», 1989.

всієї промови. (І. Бехер.) Багато говорити і багато сказати не є те ж саме. (Софокл.)

VI. Підведення підсумків уроків.

VII. Домашнє завдання.

Самостійно скласти вступ та кінцівку виступів на одну із запропонованих на уроці тем (письмово).

Уроки № 55, 56 ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Практичне заняття з риторики. Виступ на зборах

Мета: пояснивши різницю між заздалегідь підготовленим і ситуативним виступами на нарадах, повправляти учнів у складанні, проголошенні та критичному оцінюванні виступів; розвивати логічне мислення, уяву, удосконалювати навички роботи з підручником, відпрацьовувати орфоепічні навички, збагачувати та уточнювати словниковий запас.

Обладнання: підручник.

ХІД УРОКІВ

I. Повідомлення мети і завдань уроків.

II. Вивчення нового матеріалу.

◇ *Пояснення вчителя.*

Сьогодні слово *збори* найчастіше виступає синонімом слова *нарада*. У процесі наради її учасники обмінюються поглядами, радяться і спільно доходять певних висновків.

Читаючи доповідь або лекцію, промовець подає слухачам певну інформацію, викладає певні думки та погляди. Отже, промовець «дає», а слухачі «беруть». Натомість під час наради її учасники інформацією та думками обмінюються. Той, хто веде нараду, висловлюючи власні думки та погляди, забирає часу не більше, ніж інші її учасники.

Останнім часом набули поширення так звані дискусії «за круглим столом». Троє або більше фахівців дискутують на задану тему в присутності слухачів. Учасники, як правило, заздалегідь знають, про що говоритимуть. Підготовлена таким чином дискусія, безперечно, має свої переваги, даючи можливість якнайкраще ознайомити присутніх з поглядами на проблему фахівців.

На відміну від заздалегідь підготовленого «круглого стола» дискусії, що виникають у процесі нарад, є спонтанними, ситуативними. Тут передбачити висновки буває не просто – часто вони коригуються в процесі обговорення.

Слід обов'язково навчатися виступати на нарадах як із заздалегідь підготовленою доповіддю чи промовою, так і з висловлюванням (пропозицією, реплікою, зауваженням) у процесі обговорення.

(За І. Томаном)

- ◇ *Робота з підручником.*
Виконання вправи 187 (усно).

III. Виконання вправ на закріплення вивченого.

- ◇ *Робота з підручником.*
Виконання вправ 188, 189, 190.

- ◇ *Пояснювальний диктант.*

Прокоментувати зміст кожного з речень. Який висловлені в них думки стосуються проведення зборів? Підготувати усну розповідь про класні збори. Використати в ній кілька прислів'їв та афоризмів.

Недовго думав, а добре сказав. Стільки гадок, як в решеті дірок. Хтось каже до ладу – вухо наставляй, хтось не до ладу – теж не затикай. Чиєсь одне слово губить діло. Мовив слово – будь йому паном. Як овечка: не мовить словечка. Багато говорить – голова заболить. Ні здумати, на згадати, ні в приказці сказати, що він говорив. Як говорити, як не дають рота розкрити. Вдача гаряча, а розум миші з'їли.

(Нар. творч.)

Мудрому досить. Багато не багатьма словами (сказати). У людини завжди на язичку одне, а на думці інше. Сказане не повернеться. Язик знищив більше людей, ніж меч. Хто мовчить той, мабуть, погоджується. Слова відлітають, написане залишається.

(Античні вирази)

С л о в н и к.

Афоризм – короткий влучний вислів, що набув поширення, став усталеним.

IV. Підведення підсумків уроків.

V. Домашнє завдання.

Скласти план, дібрати матеріал та підготуватись до виступу на шкільному вечорі на одну з тем⁶.

- Проблема «батьки і діти» в житті шістнадцятирічних.
- Яким я буду через двадцять років.
- Які книжки я читаю «для душі».
- У яких куточках земної кулі мені хотілось би побувати.
- Яка з сучасних професій мене приваблює.

Урок № 57

Тема. Основне в змісті виступу (об'єктивність, ясність, образність, цілеспрямованість, повторення основних думок, лаконізм, гумор, дотепи, іронія).

Мета: пояснити, у чому виявляється об'єктивність, цілеспрямованість та лаконізм оратора, ясність та образність його мовлення, пояснити, як можна використати в промові гумор, дотепи та іронію; розвивати логічне та образне мислення, уяву, пам'ять, збагачувати й уточнювати словниковий запас.

Тип уроку: урок вивчення нового матеріалу.

Обладнання: підручник.

ХІД УРОКУ

I. Повідомлення теми і мети уроку. Мотивація навчання.

II. Вивчення нового матеріалу.

◇ *Пояснення вчителя.*

Важливим мірилом цінності виступу та майстерності оратора є такі якості сказаного ним, як об'єктивність, ясність, образність та цілеспрямованість.

Об'єктивність – оратор має право повідомляти тільки достовірну, ретельно перевірену інформацію. Від наведення статистичних даних, а також посилань на джерела інформації виступ тільки виграє. Якщо ж промовець заторкає питання, які сприймаються людьми неоднозначно, він має бути підкреслено об'єктивним у наведенні фактів та неупередженим і толерантним у їх оцінці.

Ясність мовлення – це смислова прозорість виступу, що забезпечує його зрозумілість, доступність для засвоєння слухачами.

Російський державний діяч граф М. Сперанський писав: «Ніщо не дає йому (оратору) права мучити нас важкими поняттями. ...Сильним та зухвалим летом він може ширяти попід небесами, але ніколи не повинен зникати з поля нашого зору».

⁶ Перевірка домашнього завдання (прослуховування виступів) відбудеться на наступному уроці розвитку зв'язного мовлення.

Образність – наявність у тексті виступу живих картин, які дають змогу не лише осмислювати почуте, але й сприймати його всіма почуттями – не лише чути, а й «бачити». Пам'ять більшості людей значно краще утримує образи, ніж роздуми. Крім того, саме образність здійснює на слухачів сильне враження. Образність є результатом досконалого володіння оратором мовленням.

Я знаю слова, що печуть, висаджують спокій в повітря,
І знаю такі я, що путь дол. Серця знаходять, як вістря.

(М. Доленго)

Цілеспрямованість – конкретний задум виступу, його мета, його ідея завжди мають бути висловлені чітко, або так само чітко простежуватись у підтексті сказаного. У виступах надихаючих та у виступах з метою переконати або спонукати до чогось мета виступу повинна бути якнайчіткіше сформульована.

Небажання або невміння ясно висловити основну думку виступу трапляється досить часто. Зрозуміло, що промова не може вплинути на слухача, якщо він змушений розгадувати наміри оратора. Ще гірше, якщо оратор сам не усвідомлює мети власного виступу.

Як сформулювати мету виступу? Можна зробити це *прямо* – чітко і недвозначно, а можна *опосередковано*, щоб активізувати увагу слухачів або послабити їхнє упередження проти мети.

Прямо: Моя мета – розповісти про неповторне у своїй красі місто над Дніпром.

Опосередковано: Запрошую вас здійснити разом зі мною уявну подорож вулицями незрівняного своєю красою міста – Києва.

Вже у формулюванні мети виступу можна зачепити інтереси аудиторії. Наприклад:

Створити враження конфлікту. Що сьогодні важливіше – з чималим вкладанням коштів упорядковувати майдани міста чи подбати про рівень життя його мешканців?

Продемонструвати контраст. Жоден з попередніх керівників міста не докладав такої уваги і не вкладав стільки коштів в благоустрій столиці.

Пробудити цікавість. Одна з найбільш дивних подій останнього часу – будівництво міських споруд із привезених з протилежного кінця світу будівельних матеріалів.

Пробудити практичний інтерес. Незабаром буде відкрито станції метро, які зроблять можливим сполучення віддалених районів міста...

Звернутися до злободенних інтересів. У нашому місті незабаром з'являться нові робочі місця для молоді...

Звернутися до альтруїстичних почуттів. Безкорисливо допомагати своїм землякам – характерна риса багатьох киян... Чимало киян втратять свої домівки, якщо їм вчасно не допомогти...

Викликати стан драматичної напруги. Ніколи екологічні проблеми не заганяли мешканців міста в настільки глухий кут...

Повторення основних думок. Слід пам'ятати, що те, що є цілком зрозумілим для оратора, зовсім не обов'язково мають відразу зрозуміти слухачі. Для осягнення нових думок необхідний час, а також повна зосередженість на цих думках. Тому головні положення промови протягом виступу слід повторити кілька разів (не менше трьох), уникаючи одних і тих самих слів. Якщо одну й ту думку повторити слово в слово, це може образити аудиторію. Якщо ж для висловлення тієї ж думки вибрати інші слова – слухачі не вважатимуть це повторенням.

Наприклад:

«Вам ніколи не вдається змусити людей зрозуміти якесь питання, якщо ви самі як слід його не збагнули. Чим ясніше ви уявлятимете собі питання, тим зрозуміліше ви зможете розтлумачити його іншим».

Друге речення є повторенням думки, висловленої реченням першим. Проте якщо уривок сприймається на слух, у слухача не буде часу, щоб помітити таке повторення. Тим часом висловлена думка стала для нього зрозумілішою.

III. Актуалізація опорних знань.

- ◇ *Подані речення прочитати в такій послідовності: ті, у яких ідеться про лаконізм, гумор, іронію.*

Пояснити значення цих термінів, при потребі звернувшись до словника.

Монети, які найбільше цінуються, - ті, які мають найбільшу вартість при найменшому розмірі; так і сила промови полягає в умінні висловити багато чого кількома словами. (*Плутарх.*) Дуже добре, якщо лектор-початківець показує у виступах комічні аспекти життя, нікого не ображаючи (*І. Томан.*) Цей художній засіб виражається у прихованому глузуванні, коли в певному контексті висловлювання набуває протилежного значення.

(*З журналу.*)

С л о в н и к.

Лаконізм – гранично стисле висловлення думки. *Гумор* – вид комічного, коли людські вади або окремі смішні риси в людських характерах, поведінці, вигляді піддаються доброзичливому осміянню. *Іронія* – прийом ораторського мовлення, в основі якого лежить заперечення під виглядом ствердження. Таке іносказання вміщує висміювання чогось, негативну оцінку. Іронія збуджує цікавість слухачів, часом пом'якшує думку, позбавляє її категоричності.

- ◇ *Пояснення вчителя.*

Деякі промовці намагаються виступати, вдаючись виключно до наукового стилю, навіть якщо зміст промови цього не потребує. Вони переобтяжують промову теоретичними міркуваннями, абстрактними поняттями, вдаються до незрозумілої широкому загалу термінології.

Як же поживити виступ, зробити його не лише зрозумілим, а й легко дохідливим і цікавим? Досвід підказує що цьому сприяє використання влучних і доречних порівнянь, афоризмів, прислів'їв та приказок. Якнайбільше поживляють виступ *дотепи*.

Дотеп – це жарт, кмітливий і влучний вислів із гумористичним або сатиричним відтінком.

Удаючись до дотепів, потрібно відчувати різницю між *гумором* та *іронією*.

Гумор – це комічне і водночас доброзичливе зображення подій та явищ. Людина з почуттям гумору вміє бачити навколо себе комічне і говорити так, що в слухачів це викликає доброзичливий сміх, поліпшує їхній настрій.

Іронія – це тонке, приховане глузування. Той, хто вдається до іронії, висловлюється з серйозним виглядом, насправді висміюючи те, про що говорить.

Ось як застосовано іронію в газетній публікації:

Нещодавно, щоб не відстати від дискусій про майбутнього українського лауреата Нобелівської премії, я перечитував «Вибране» Ліни Костенко. Так сталося, що саме в цей час мої житомирські друзі передали мені збірку віршів пана N «Пам'ять». Книжка ошатно й зі смаком видана, ілюстрована кольоровими репродукціями картин місцевих художників. Це не дивина: пан N – у минулому заступник голови Житомирської облдержадміністрації, а нині – заступник голови обласної ради...

Вразило інше. Гортаючи збірку, я раптом, не вірячи очам, на сторінці двадцять третій знайшов одну з поезій Ліни Костенко. Сановитий віршописець лише змінив кілька слів і дописав третю строфу.

Отож, вертаючись до премії Нобеля... Є сенс книжку пана N висунути на міжнародний конкурс поетів-плагіаторів імені Шнобеля, переможців якого «нагороджують» згідно з Карним кодексом – відповідно до тих його статей, що захищають авторські права.

(I. Брус¹)

Вдаючись у виступах до іронії, слід пам'ятати, що бути предметом глузування люди не люблять. Через те в публічних виступах іронія має бути безособовою. У виступах проти соціального зла іронія цілком доречна і виступає як одна з форм протидії. Позитивно сприймається аудиторією *самоіронія*.

IV. Виконання вправ на закріплення вивченого.

◇ *Прокоментувати поезію Ліни Костенко.*

Довести, що рядки твору просякнуті іронією. Вмотивувати вживання суржику.

Поет, не дорожи любовію народной, бо не народ дає тобі чини. Кому потрібен дар твій благородний? На всякий случай оду сочини. Пиши про честь і совість, а при етом вмочи своє перо у каламуть. Ну, словом, так. Поет, не будь поетом, тобі за ето ордена дадуть.

◇ *Попереджувальний диктант.*

Один великий чоловік сказав, що сміх – це людинолюбство, а другий великий сказав, що сміх – це сонце, яке проганяє зиму з людського обличчя, третій великий чоловік сказав, що сміх оздоровлює душу. А гумор, як запевняють не менші уми, це рятівне коло на хвилях життя, гумор переносить душу через провалля і вчить її гратися зі своїм горем. Коли я веселий, значить, я славна людина, а під ляки рідко бувають веселими людьми!

(За Є. Гуцалом)

Ось три основні властивості, що відрізняють людину від тварини: усвідомлення своєї смерті, мова та сміх. Отже, не люди – не сміються. У такому разі не сміються лише нелюди. Тож нормальна людина потребує гумору так само, як потребує повітря, чистої води та їжі.

З історії знаємо: українець може існувати без їжі, без води і навіть без повітря, але без гумору – то не українець.

(За Є. Дударем)

V. Підведення підсумків уроку.

◇ *Пояснювальний диктант.*

Прокоментувати зміст кожного з речень.

Люди не стільки слухають промову, скільки бачать і відчують її. Слово, що не викликає образів, стомлює слухачів. Слухач перед оратором, спроможним тільки на продукування слів, - це те саме, що дитина, яка гортає книжку без малюнків. *(Р. Гарріс.)* Людей на світі смуток не трима. Розвію хмару, над життям навислу. Іронія – це блискавка ума, котра освітить всі глибини смислу *(Л. Костенко.)* Гумор має бути глазур'ю на торті, але не самим тортом. *(Д. Карнегі.)*

VI. Домашнє завдання.

Знайти у творах художньої літератури приклади застосування іронії, виписати їх (6 – 8 речень).

Тема. Елементи практичної риторики. Тематичне тестування.

Мета: закріпити знання учнів про структуру виступу та основне в його змісті; з'ясувати рівень засвоєння ними елементів практичної риторики; розвивати логічне мислення, пам'ять, вміння використовувати здобуті знання на практиці, формувати навички самостійної роботи.

Тип уроку: комбінований урок (закріплення знань; перевірка та облік якості засвоєних знань).

Обладнання: підручник, тестові завдання.

ХІД УРОКУ

I. Повідомлення мети і завдань уроку.

II. Відтворення теоретичних відомостей.

◇ *Бесіда.*

- 1) Що є предметом вивчення риторики?
- 2) Чим є риторика – наукою чи мистецтвом?
- 3) Яку країну вважають батьківщиною риторики?
- 4) Де виступали античні риторичи?
- 5) Чим знамениті Демосфен і Цицерон?
- 6) Чому риторика не розвивалася в середньовічні часи?
- 7) У чому заслуга як ритора митрополита Київської Русі Іларіона?
- 8) Як називається перший вищий навчальний заклад України?
- 9) Що вам відомо про підручники риторики, створені викладачами Києво-Могилянської академії?
- 10) Які ознаки мовлення оратора є мірилом цінності його виступу?
- 11) У чому полягає об'єктивність виступу, його образність та цілеспрямованість?
- 12) Навіщо оратори вдаються до дотепів?
- 13) Яка різниця між гумором та іронією?

III. Виконання вправ на закріплення.

◇ *Прочитати.*

Прокоментувати зміст кожного з текстів.

Найкращий оратор – той, котрий своїм словом і навчає, і дає насолоду, і справляє глибоке враження. Навчати – обов'язок оратора, давати насолоду – честь, виявлена слухачеві, здійснювати сильне враження необхідно.

(Цицерон)

КРЕДО ДЕМОСФЕНА

Бійся в базіки потрапити! Й так їм числа уже несть...
Вийди на люди, немов на морське вирування безкрає.

Словом, неначе кресалом, викреши правду і честь,
Рота набивши камінням, отим, що на серце лягає.

(А. Ботрняк)

IV. Повідомлення про способи перевірки здобутих знань та сформованих умінь і навичок. Інструктаж до тестування.

V. Проведення тематичного тестування.

Тестові завдання

1. Риторика – це:
 - а) відповідь, заперечення, зауваження одного з учасників діалогу іншому;
 - б) наука про правильну вимову та наголошення слів;
 - в) теорія ораторського мистецтва; V
 - г) емоційне ствердження або заперечення якогось факту.
2. Батьківщиною красномовства вважають:
 - а) Давній Єгипет;
 - б) Стародавній Китай;
 - в) античну Грецію; V
 - г) Давній Рим.
3. Батьком риторики називають:
 - а) Арістотеля;
 - б) Платона;
 - в) Демосфена;
 - г) Цицерона. V
4. Видатні оратори Київської Русі – це:
 - а) Демосфен та Цицерон;
 - б) Іларіон та Кирило Туровський; V
 - в) Феофан Прокопович та Григорій Сковорода;
 - г) Михайло Ломоносов та Георгій Кониський.
5. Тема виступу – це:
 - а) основний шлях, завдяки якому через мовлення інформація доходить до слухача;
 - б) роз'яснення, тлумачення, інтерпретація подій та фактів;
 - в) основна галузь роздумів оратора, у межах якої він добирає явища та факти, що розглядаються у виступі; V
 - г) уміння оратора виступати без підготовки.

6. План лекції – це:
- а) повний письмовий виклад змісту виступу;
 - б) слова та звороти, які означають поняття та явища певної галузі знання;
 - в) узагальнюючі думки, що мають лаконічну, відточену мовну форму;
 - г) послідовність і взаємозв'язок тематичних частин виступу, зафіксований у вигляді переліку ключових понять або суджень. V
7. Ясність мовлення – це:
- а) насиченість виступу новими фактами, актуальними проблемами;
 - б) смислова прозорість виступу, що забезпечує його зрозумілість, доступність у засвоєнні слухачами; V
 - в) якість мовлення, що відбиває здатність оратора спонукати слухачів до творчої діяльності;
 - г) якість мовлення, яка полягає в його мелодійності, плавності, інтонаційній виразності.
8. Образність мовлення оратора – це:
- а) ясність, точність, логічна переконливість публічного виступу;
 - б) уміння говорити ясно, без ускладнень, надуманих образів і туманних зворотів;
 - в) наявність у виступі живих картин, які дають змогу не лише осмислювати почуте, а ніби сприймати його всіма почуттями – бачити, чути тощо; V
 - г) якість виступу, що відбиває здатність оратора розглядати конкретні факти і явища, давати їм чіткі наукові та політичні оцінки.
9. Лаконічність мовлення відбиває:
- а) словниковий запас оратора;
 - б) нормативність, літературність мовлення оратора;
 - в) здатність оратора говорити стисло, залишаючись максимально зрозумілим; V
 - г) емоційність, натхненність і піднесеність мовлення.
10. Гумор – це:
- а) добродушне осміювання чийось вад; V
 - б) різке висміювання чогось негативного;
 - в) особливо дошкульна викривальна насмішка, що виявляє ненависть і презирство до зображуваного;
 - г) приховане глузування, засноване на називанні супротивного, коли про щось говориться ніби в позитивному плані, але підтекст засвідчує протилежне.
11. Кульмінація публічного виступу – це:
- а) частина виступу, спеціально відпрацьована оратором лексично, стилістично тощо;
 - б) спосіб закінчення виступу, коли кожна наступна фраза емоційно підсилює попередню; V

- в) частина виступу, яка полягає у роз'ясненні, витлумаченні подій та фактів;
- г) розвивання, металізування, поглиблення раніше висловлених оратором думок.

12. Основні думки виступу потрібно повторювати:

- а) завжди тими самими словами;
- б) щоразу варіюючи їхнє мовне оформлення; V
- в) пропонуючи слухачам повторити їх хором;
- г) пропонуючи слухачам їх записати.

13. Найчастіше в публічних виступах на суспільну тему вдаються:

- а) до ораторського підстилю публіцистичного стилю; V
- б) до науково-навчального підстилю наукового стилю;
- в) до белетристичного підстилю художнього стилю;
- г) до розмовно-побутового стилю.

14. Зразком іронії є така фраза:

- а) Теорія, мій друже, сіра, зеленим є лиш дерево життя. (*Г. Гейне.*);
- б) Цитування – дослівне передавання чужого висловлювання. (*З підручника.*);
- в) Дерево мислі вродило – цитати, цитати, цитати. (*Л. Костенко.*); V
- г) Молодим оратором рекомендується не топити в цитатах власні думки. (*З посібника.*)

VI. Відповіді вчителя на запитання учнів (після того, як тестові завдання виконано).

VII. Підведення підсумків уроку.

VIII. Домашнє завдання.

У формі роздуму розкрити зміст афоризму «Заговори, щоб я тебе побачив» (слова, приписувані Сократові).

Урок № 59

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Виступ на зборах

(підготовлений заздалегідь і не підготовлений)

Мета: формувати вміння виголошувати та критично оцінювати виступи; розвивати логічне мислення, уяву,

удосконалювати навички роботи з підручником, орфоепічні навички, збагачувати та уточнювати словниковий запас.

Обладнання: підручник.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашнього завдання.

◇ *Прослуховування й обговорення заздалегідь підготовлених учнями виступів (завдання уроку № 56).*

II. Повідомлення мети і завдань уроку.

III. Активізація опорних знань.

◇ *Бесіда.*

- 1) На яких зборах вам доводилось бувати протягом останнього часу?
- 2) Які питання піднімались та обговорювались на зборах?
- 3) Чи були питання колективно розв'язані, тобто чи досягли збори поставленої мети?
- 4) Чий виступ запам'ятався вам як найбільш вдалий? Чим саме?
- 5) Які недоліки виступів на зборах ви можете відзначити?
- 6) Наскільки різко відрізнялися підготовлені виступи від заздалегідь не підготовлених? Чим?

IV. Вивчення нового матеріалу.

◇ *Пояснення вчителя.*

Чи може нарада, яка не була підготовлена заздалегідь, пройти успішно? Мабуть, лише у виняткових випадках. До речі, прикметою сумлінної підготовчої роботи перед нарадою є те, що така робота, як правило, непомітна.

Головуючий має ретельно обміркувати проблему, що обговорюватиметься, проаналізувати аспекти проблеми, розподілити обговорення на окремі питання. Вкрай важливо такі питання чітко сформулювати.

Якщо проблема, що виноситься на обговорення, складна, і вірогідність того, що учасники наради відразу включаться в її обговорення, невисока, варто заздалегідь розмножити такі питання і оприлюднити їх.

Головуючий має підготувати вступ на 2-3-5 хвилин. Надто довгий вступ може спричинити пасивність учасників зборів.

Наступне питання ставиться на обговорення після того, як із питання попереднього виступить четверо чи п'ятеро учасників зборів і окреслився

висновок. Різниця між вправним і невправним керівником зборів полягає в тому, чи зуміє він привести обговорення до конкретних висновків. Якщо учасники говоритимуть одне й те, це вина головуючого, який не зумів спрямувати обговорення.

Через кожні 10-15 хвилин у зручний момент слід підсумовувати й узагальнювати висловлені думки. При цьому потрібно наводити основні аргументи, висловлені в процесі обговорення. Продовження обговорення супроводжується словами «Шукаймо нові аргументи» або «Розглянемо наступне питання».

У процесі проведення зборів ведеться протокол. Коли всі аспекти проблеми обговорено, необхідно підбити підсумки висловленого в цілому і зосередитися на проекті рішення, яке буде висунуто на голосування.

Якщо метою наради є виконання певних завдань, головуючий має зосередитись на тому,

- *що* (яке завдання) треба виконати;
- *хто* має його виконати;
- *який термін* виконання завдання;
- *яким чином* завдання виконуватиметься.

При правильній організації праці виконання рішень, прийнятих на нараді, обов'язково перевіряється, а результати виконання оголошуються на нараді наступній.

(За І. Томаном)

V. Виконання вправ на закріплення вивченого.

◇ *Ділова гра.*

Зімітувати проведення класних зборів, на яких обговорюється:

- організація екскурсії учнів до Канева (Львова, Полтави, Харкова);
- створення в кабінеті української літератури бібліотечки творів українських письменників ХХ століття (для обміну виданнями програмових творів у наступному навчальному році);
- переобрання старости класу.

VI. Підведення підсумків уроку.

VII. Домашнє завдання.

Вправа 187 (скласти тези прочитаного).

Уроки № 60, 61

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Письмовий переказ із творчим завданням

Мета: удосконалювати набуті учнями вміння сприймати прослухане (або прочитане) висловлювання та відтворювати його із застосуванням сформованих у попередніх класах текстотворчих умінь, а також завершувати відповідно до одержаного завдання; розвивати логічне та образне мислення, уточнювати й активізувати словниковий запас, удосконалювати культуру мовлення.

Обладнання: текст для переказу.

ХІД УРОКІВ

I. Повідомлення мети і завдань уроків.

II. Підготовка до роботи над переказом.

◇ Читання тексту.

◇ Пояснення лексичного значення наявних у тексті слів, що перебувають у пасивному словнику учнів.

◇ Визначення теми та головної думки тексту.

З'ясування стилю тексту, покладеного в основу тексту типу мовлення та допоміжних типів мовлення.

◇ Індивідуальне складання плану тексту.

◇ Обговорення можливих варіантів закінчення (бажано відбити в плані переказу одним-двома пунктами).

◇ Читання тексту.

III. Самостійна робота учнів над переказом на чернетках.

Редагування чорнових варіантів тексту переказу з продовженням. Переписування відредагованого тексту.

Тексти для письмового переказу

ЛЕТЯТЬ «ЖУРАВЛІ»

Про те, як народилась пісня «Журавлі», лишився спогад поета Богдана Лепкого. «Я повертався з театру, з вистави «Ніч листопадова». Під ногами шелестіло пожовкле листя, а над головою лунали крики журавлів, що відлітали. Вірш склався сам із себе, без моєї праці. До нього підібрав музику мій брат Лев Лепкий».

1910 року вірш було надруковано в одному з львівських часописів. Невдовзі він став популярною піснею, яка облетіла світ. Пісня стала криком душі, сповіддю українців, які в пошуках заробітку змушені були полишати рідну землю. У роки Першої світової війни її співали Січові стрільці в хвилини прощання з полеглими в боях товаришами, вона стала піснею-реквіємом. Не злічити, скільки разів звучала пісня над могилами полеглих за волю України.

Душу огортає глибокий сум, коли лине зворушлива мелодія, звучать слова:

Видиш, брате мій, товаришу мій:
Відлітають сірим шнурком журавлі у вирій...
Кличуть: кру, кру, кру, в чужині умру.
Заки море перелечу, крилонька зітру...

Як часто трапляється з поширеними в народі піснями, слова було дещо змінено. Перший рядок пісні звучав так: «Видиш, брате мій, товаришу мій...» Замість діалектного слова «видиш» почали співати «чуєш». Воно глибше за змістом, виразніше. У ньому вчувається і тривога, і співчуття, і відчай, і біль водночас. Пізніше за піснею закріпилася назва «Журавлі».

Богдан Лепкий навчався у Віденському, Львівському та Краківському університетах. За широтою культурних інтересів належав до митців-енциклопедистів. Був поетом, прозаїком, перекладачем, літературознавцем, видавцем – у кожному з цих галузей він зробив вагомий внесок.

Брат Богдана Лепкого Лев теж мав чимало талантів – був композитором і поетом, художником і скульптором, редактором і мемуаристом.

Талановита людина талановита в усьому. Не хто інший, як підхорунжий Левко Лепкий свого часу розробив головний убір стрілецького війська – так звану мазепинку, за його кресленнями було змінено крій військової блузи стрільців, упроваджено відзнаки на рукавах.

Проте найбільше чудові здібності Левка виявились у створених ним стрілецьких піснях. Так, Левко Лепкий належав до когорти стрілецьких бардів, котрі лишили невмирущі музичні пам'ятки звитяжної боротьби Січового стрілецтва. До якихось пісень він писав музику, до інших – і музику, і слова.

Після завершення визвольних змагань підхорунжий Лепкий повернувся до рідного Львова, де зайнявся журналістикою і літературною працею. Написав чимало віршів, фейлетонів, критичних статей, малював карикатури.

Левко Лепкий розробив проект пам'ятника полеглим Січовим стрільцям на цвинтарі біля Львова. Монумент зберігся до наших днів.

Та в історію Левко Лепкий увійшов не віршами, не статтями і не монументом. Його ім'я увіковічила створена ним на слова брата Богдана пісня «Журавлі».

По Другій світовій війні Левко Лепкий виїхав до США. За океаном упорядкував рукописи історичних творів свого брата Богдана, надрукував

про нього спогади. Тяжко переживав розлуку з Україною, долю емігранта вважав гіркою.

Помер митець у місті Трентон неподалік від Нью-Йорка. А «Журавлі» все летять і летять до рідної землі...

(435 слів)

(За Є. Гуцалом, М. Ткачуком)

◇ Пояснити лексичне значення слів *когорта* (підрозділ легіону в Стародавньому Римі, *перен.* – міцно згуртована спільними ідеями та метою група людей), *бард* (народний поет-співець у давніх кельтів, *перен.* – поет-пісняр), *реквієм* (вокальний або вокально-інструментальний твір скорботно-патетичного характеру), *енциклопедист* (людина, яка відзначається глибокими різносторонніми знаннями або різносторонньою діяльністю), *підхорунжий*, *фейлетон* (жанр публіцистики, характерний для періодичної преси, відмітними рисами якого є злободенність тематики, сатирична загостреність викладу).

◇ Дібрати синоніми до слів *монумент*, *мемуари*, *часопис*, *зворушливий*.

◇ Скласти план тексту.

Орієнтовний план

- I. Як було створено пісню.
- II. Що означає ця пісня для українців.
 1. Гірка сповідь емігрантів.
 2. Реквієм загиблим січовим стрільцям.
- III. Як було змінено текст пісні.
- IV. Богдан Лепкий – митець-енциклопедист.
- V. Що відомо про Левка Лепкого.
 1. Автор крою стрілецького однострою.
 2. Стрілецький бард.
 3. Здібний журналіст.
 4. Автор проекту пам'ятника полеглим.
 5. Його ім'я обезсмертили «Журавлі».
 6. Від'їзд до США.
- VI. А «Журавлі» летять...

◇ Написати докладний переказ, завершивши його міркуваннями щодо значення для української культури народних пісень літературного походження.

Урок № 62

КОНТРОЛЬНИЙ ДИКТАНТ. КОНТРОЛЬНЕ АУДІЮВАННЯ

Мета: з'ясувати рівень засвоєння знань, набуття вмінь і навичок; закріплювати вміння й навички використовувати здобуті теоретичні знання на практиці відповідно до конкретних випадків; розвивати логічне мислення, орфографічну і пунктуаційну грамотність; удосконалювати навички самостійної роботи.

Тип уроку: урок перевірки й обліку здобутих знань, умінь і навичок.

Обладнання: текст диктанту, текст для аудіювання.

ХІД УРОКУ

- I. Повідомлення мети перевірки і способів її проведення.
- II. Проведення диктанту.
- III. Відповіді вчителя на запитання учнів (після того, як зібрано зошити).
- IV. Підведення підсумків уроку.

Тексти для контрольного диктанту

ЄВГЕН ЧИКАЛЕНКО

Свого часу це прізвище було широко відоме. Євген Чикаленко був не лише агрономом-популяризатором і землевласником, а й відомим меценатом, видавцем, громадським діячем і політиком.

Живучи з родиною дуже скромно, Чикаленко знаходив найвище задоволення, підтримуючи національну справу. Він узяв на себе утримання журналу «Київська старовина», а сам часопис зробив цілком українським виданням. Чикаленко став літературним «хрещеним батьком» Володимира Винниченка, всебічно сприяючи виданню його творів. Серед тих, хто отримував Чикаленкову допомогу, були письменники: Архип Тесленко, Степан Васильченко, Микола Вороний, Олександр Олесь. У своєму домі в Києві Чикаленко проводив вечірні сходи, на які збиралися найвидатніші українські діячі.

Коли 1918 року Київ захопили більшовицькі війська, Чикаленко був прикутий хворобою до ліжка. Він був внесений до списку заручників, яких більшовики мали вивезти, відступаючи. Попереджений про це, Чикаленко переховувався.

Чикаленко був неприємно вражений, коли Центральна Рада звернулася по допомогу до німців. Коли ж виникла ідея зміни форми державної влади, першим, до кого звернулися з пропозицією стати гетьманом України, був Євген Чикаленко. Після важких роздумів він відмовився. Чикаленко вважав,

що будь-які насильницькі дії, без сумніву, призведуть до громадянської війни.

Помер Євген Харлампійович Чикаленко в еміграції, у чеському місті Подебради.

(182 слова)

(За В. Тесленком)

Можна сотні разів читати про те, що таке епос і лірика, наводити хрестоматійні зразки і самому залишитися холодним. І ось раптом тобі перевернула душу пісня, за нею стали віки, у ній обізвалися голоси предків, на тебе повіяло безсмертям народного генія – і вже спокійно не можна ні думати, ні говорити, ні писати. І серце твоє, пориваючись до нових просторів, стало тією струною, яка любов'ю бринить до людей.

Так було недавно на Камчатці, коли він, їдучи на нартах, уночі, в сніговому безмір'ї, під фантастичною чашею північного саява, неждано почув: «Козака несуть і коня ведуть...» Чи думав колись у дні Запорозької Січі невідомий співець-нетяга, припадаючи осліплім видом до кобзи, що його пісня від п'янкх південних степів дійде до напівзабутої землі холоду й снігу? Але і це не край, а початок її дороги: усе сутнє кожного народу рано чи пізно прибується до інших народів і оживе іншим життям на всіх материках! Невідомий співаче, твої вільнолюбні очі вибрав залізом хижий ординець, але не той помер, кого спіткала смерть, а той, хто несе свою душу на торг чи поклін.

Боже мій, що може зробити з людиною геніальне поєднання звука і слова!

(185 слів)

(За М. Стельмахом)

МАГІЯ СВІТУ

То був один із гайків, він ріс у долинці, на просторі – сосновий бір перед ним відступив, - й здавався одним велетенським кущем. Власне, він і був одним кущем, - три чи чотири кремезні дуби, що сплелися кронами, берези й клени, які щільно обступили їх, а під ними й довкруг ліщина, крушина, калина – могутні зелені груди, які дихали одним дужим подихом.

Біля вершечка дуба чорніло гніздо, а трохи нижче ходив по товстій гілці лісовий модник дятел-крутиголовка. В червоному капелюсі, червоних штанях, рябому галстукові, він ніби пританцьовував на гілці, поклюкуючи дзьобом по товстій дубовій корі. Проте всім лісовим мешканцям відомо, що крутиголовка, хоч трохи й франт, але зовсім не піжон, що походить він з трудової сім'ї і сам теж великий трудар.

Дмитро Іванович одійшов убік. Щедро світило сонце, його промені пройняли гайок, і весь він здавався ніби обсипаний золотом. Навіть тінь од нього була не чорна, а світла, життєдайна.

А враз Дмитру Івановичу здалося, що його мовби освітило щось зсередини. Він зрозумів, що то було воно – велике і яскраве, біле і червоне, невідомо і всесильне. То була світу, яку ми називаємо життям.

(180 слів)

(За Ю. Мушкетинком)

Текст для контрольного аудіювання

ПІСЛЯ ГОЛОДНОЇ ЗИМИ

Коли завесніє, то людині од того велика вигода. По-перше, не треба вже про взуття думати. По-друге, одягу не треба – накинеш щось на себе, аби тіло прикрити, - оце й увесь захисток од негоди. А по-третє, з весною бур'янів стільки попре із землі! Звісно, з кропиви не розтовстієш, а все ж веселіше в тарілку дивитися, коли в борщі не сама картопля плаває.

Цю трудну голодну зиму пережила-таки Ганна Волох зі своїми дітьми. Як тільки позлазвив сніг, ходили діти босі й роздягнені. Від того мали обличчя такі ж сині, як і ноги. Але позвикали. Любили вони гратися і гралися, як у кожної матері, а привчила їх Ганна до того, що ніколи не поверталися з порожніми руками додому. Чи тріску приносили, чи гілляку притягували. Коли ж ішли до ставу, не тільки купалися, а й риби приносили.

Діти Ганнині не байдикували. Хоч і не було корови, яку треба було пасти, а вставали вдосвіта. Не раз відпасали чергу за кого-небудь у череді, а біля ставу доглядали чужих гусей. Брала Ганна свою дітлашню і в ліс по паливо.

Картоплі, щоб засадити город, після голодної зими не було. Ганна бідкалася, ходила по позичках, десь їй дали півпелени картоплі, а десь не дали. Виручив Іван. Припер уночі майже повнісінький мішок. Од напруги повиступали на лобі жили, а що вже радий!

- Буде, мамо, засадити, буде й на їжу.

Допитувалася, де дістав. Іван криво всміхався:

- Заробив!

- У кого ж ти заробив?

- А хіба що? Заробив – та й годі!

Ганна наче вперше його побачила. Стояв гінкий, довгорукий, і хоч обличчя ще дитяче, вже почало грубіти. Вона й не встерегла, коли це він подорослішав. Перевела погляд на Толика, потім на Саню. Й вони попідростали. І чомусь здавалися їй маленькими дорослими людьми. Очі в усіх серйозні, з попільцем утоми, і в тих поглядах уловила життєвий досвід і щось значно більше і глибше за досвід.

Повставали вдосвіта, щоб упоратися з тією латкою, поки земля вогка. Чимало корчів посадили, коли мимо проходив сусід. Привітався і, минаючи їхній город, крикнув:

- Чула? В Гордія Пилявця цієї ночі хтось картоплю із погребів вкрав!

Крикнув і пішов. Ганна навіть недопетрала зразу, про що він. А потім враз випросталась, одмінилася з лиця. Вона все хотіла заглянути в Іванові очі, а той ховав їх, удаючи, що нічого не чув.

- Іване... - проказала.

Толик підійшов і штурхнув брата в плече, той все ховав очі.

- Діти, - сказала мати, - дивіться, де корчі, діставайте з них посаджену картоплю.

Викопувати взяли з охотою. Толик побіг по другий заступ, а Саня просто руками вигрібала. Толик, позираючи скося на матір, підійшов до Івана й шепнув: «Тікай!»

Іван знову стусонув його ліктем, але вже легше. І знову зігнувся, порпаючись у землі. Проте посадженої картоплі не вибирав, ні.

Коли повигрібали все, що посадили, то зсипала Ганна до купи картоплю й сказала Іванові:

- Неси туди, звідки приніс.

Син пробував завдати собі мішок, але скільки не тупцявся – бракувало сили. Одрвати од землі відірве, а далі – не може.

Скільки Іван не кріпився, скільки не храбрував, аж сльози виступили. Ганна йому тоді завдала, бо стало шкода і дитини, й самої себе, і ще чогось шкода, про що вона й словами не могла сказати.

Отак вони йшли – Іван попереду, аж вгинався під мішком, за ним ступала мати, ззаду – решта. Всі повтуплювали зір під ноги, всі були однаково похмурі та лихі. До Гордієвої хати було неблизько, і мати дивувалась, як це Іван міг стільки доперти. Але вмів украсти, хай вміє і віддати. Хіба вона вчила його брати в людей? Хіба вона сама коли-небудь потягнула чуже? Не було такого й не буде, хай навіть як важко не доводиться.

Гордій Пилявець саме з двору виходив. Мішечок з інструментами тримав під пахвою – мабуть, на роботу поспішав. Були в нього білі, наче притрушені сніжком, вуса. Під самісіньким оком білий рубець: колись тріска одскочила, то глибоко пробатувала.

- Здрастуйте, - сказала Ганна. – Приймайте злодіїв!

Наче пожартувала. Гордій глянув на хлопця з мішком, усе зрозумів та:

- А хіба ви злодії? Ви добрі люди.

- Були добрі, та лихими стали, - сказала мати. – Подивіться на цього харцизяку!

- Еге ж, славний, - незлобиво мовив Гордій. – Тільки ж він не сам, либонь, а ще з кимось, бо чимало забрали картоплі. Та що я вам скажу? В мене картоплі вистачить, а коли вам потрібна, то не віддавайте.

- Гордію... - почала Ганна й не скінчила.

- А що – Гордію? – звів на неї очі. – Коли взяв хлопець, то, мабуть, про сім'ю піклувався, хотів допомогти, не побіг же пропивати, не поніс на базар.

- Вибачте... - почала й знову не скінчила.

- І нащо було хлопця так шпетити? На ньому лица немає.

В Івана руки так затерпли, що він і незчувся, як той важкий мішок висковзнув і впав долі. Гичка розв'язалась, і картопля розкотилася по траві. Хлопець зігнувся, став збирати. Саня з Толиком кинулись на поміч.

- Не візьмемо у вас нічого, - сказала мати. – Даруйте, що так склалося. Тільки я не хочу, щоб із них крадії росли, щоб на чуже скоса поглядали. Хай уміють самі на себе постаратись.

- Ганно, в мене руки є, ремесло маю. А ви... Візьміть цю картоплю, а восени віддасте.

- Спасибі, Гордію, але ж брати – це ще раз себе зганьбити.

Засіяла ту латку маком. А що маку трохи не стачило, то квіток на городі посадила, бо нащо сила землі має марно вигулювати.

Іван увечері щез з дому. Спершу думала, в товариша заночував. Та не прийшов і вдосвіта. Ганна злякалась: а що, коли дитина руки наклала на себе? Бігла шукати, розпитувала. Сказав хтось, що бачили його в Новій Греблі. Мабуть, до родичів забився в сусіднє село. «Нічого, - думала з полегшенням, - сором не носити щодня за плечима, переживе. Зате ніколи більше на таке не наважиться. А якщо я не доведу їх до пуття, то хто доведе?»

Додому Іван повернувся через тиждень. Змарнілий, вовкуватий, уникав дивитися матері в очі. В селі ніхто нічим не докоряв йому – і хлопчина потроху ожив, став привітнішим. Та все ж коли йшов по вулиці, голову втягував у плечі. Школу майже не відвідував – у колгоспі пропадав. Усе крутився біля дорослих. Аж поки не сказав одного разу матері:

- Дають мені биків, то робитиму...

Не сварилася з ним. Хіба він один такий? Багато їх покидало школу, біля худоби ходять. А Толик та Саня вчитимуться, віддячать колись. Іван же... простить їй.

(1000 слів)

(За Є. Гуцалом)

◇ На кожне запитання вибрати правильну відповідь.

1. Навесні Ганнині діти мали сині обличчя, тому що:
 - а) від природи мали бліду шкіру;
 - б) усю зиму просиділи в нетопленій та темній хаті;
 - в) як тільки зійшов сніг, ходили роздягнені й босі;
 - г) від недоїдання захворіли на туберкульоз.
2. Ганна привчила дітей до того, щоб:
 - а) ніколи не приводили чужих людей до хати;
 - б) ніколи самі не розпалювали піч;
 - в) ніколи самі не ходили до ставка чи річки;

- г) ніколи не поверталися з порожніми руками додому. V
3. Ганнині діти виконували таку роботу:
- а) орали та сапали чужі городи;
 - б) відпасали чергу за кого-небудь у череді, доглядали чужих гусей, ходили у ліс по паливо; V
 - в) ловили раки та рибу в ставку або в річці;
 - г) стерегли сусідські погребі та клуні.
4. Картоплі, щоб засадити город, не було, тому що:
- а) Ганна не потурбувалася про насіння;
 - б) усе було з'їдено протягом голодної зими; V
 - в) картопля на насіння погнила в погребі;
 - г) призначена для насіння картопля була вкрадена.
5. Іван був Ганниним:
- а) молодшим братом;
 - б) старшим сином; V
 - в) молодшим сином;
 - г) племінником.
6. Мішок картоплі Іван приніс, щоб:
- а) довести самому собі, що в нього стане фізичної сили;
 - б) похизуватися перед сім'єю, що він спроможний заробити;
 - в) допомогти сім'ї – для харчування і щоб засадити город; V
 - г) похизуватися перед однолітками, що він здатний на крадіжку.
7. Ганні її діти здавались:
- а) малими неслухняними дітлахами;
 - б) маленькими дорослими людьми; V
 - в) постарілими від нестатків дітьми;
 - г) чужими незрозумілими людьми.
8. Звістку про те, що вночі в Гордія Пилявця вкрадено картоплю, приніс:
- а) Ганнин сусід; V
 - б) Ганнин брат;
 - в) Ганнин кум;
 - г) сам Гордій Пилявець.
9. Ганна змусила Івана повернути вкрадене, тому що:
- а) боялася, що Івана викриють та покарають;
 - б) боялася, що Івана покарає обікрадений Гордій;
 - в) не хотіла, щоб із дітей вирости крадії; V

г) боялася презирства та гніву села.

10. Те, що Іван сам не міг завдати на плечі краденого мішка, засвідчило:

- а) що він ніколи не виконував подібної праці;
- б) намагався викликати в матері співчуття й жалість;
- в) був розгублений, стривожений і зляканий; V
- г) був ще дитиною, неспроможною до тяжкої праці.

11. Гордій Пилявець був:

- а) кравцем;
- б) шевцем;
- в) слюсарем;
- г) столяром (теслею). V

12. Дізнавшись, хто злодій, Гордій:

- а) почав вимагати, щоб йому повернули вкрадене;
- б) почав вимагати, щоб йому заплатили збитки;
- в) запропонував Ганні не повертати вкрадену картоплю, бо їй вона потрібніша; V
- г) запропонував не повертати крадене, але крадія покарати якнайжорстокіше.

13. У поведінці Гордія Пилявця виявилась:

- а) його любов та поблажливість до дітей;
- б) його неповага до результатів власної праці;
- в) його людяність, мудрість, розуміння чужої біди; V
- г) його небажання вступати з кимось у конфлікт.

14. Запропонованої Гордієм картоплі Ганна не взяла, тому що:

- а) насправді не хотіла засаджувати город;
- б) мала намір перейти з села до міста;
- в) боялася, що з неї кепкуватиме все село;
- г) щоб ще раз не зганьбити родини і не призвичаїти дітей брати чуже. V

15. З тим, що Іван залишив школу, Ганна змирилася, тому що:

- а) не переймалася його майбутнім;
- б) вважала це справедливим покаранням за крадіжку;
- в) не мала іншого виходу: хтось мав утримати менших дітей; V
- г) сподівалася, що Іван довчиться у майбутньому.

16. Головна думка опрацьованого тексту:

- а) засудження Ганни за надто жорстоке покарання Івана;

- б) засудження Ганни та Гордія за те, що для гідного покарання крадія не звернулися до державних органів;
- в) засудження Ганни за те, що вона не зуміла зрозуміти і поцінувати відданість Івана їй та меншим дітям.
- г) схвалення безкомпромісності Ганни заради виховання дітей людьми високої моралі. V

Урок № 63

Аналіз контрольного диктанту

- Мета:** проаналізувати допущені учнями типові помилки; удосконалити орфографічну та пунктуаційну грамотність, вміння застосовувати теоретичні знання на практиці, вміння та навички самостійно мислити; удосконалити навички колективної і самостійної роботи.
- Тип уроку:** урок аналізу контрольної роботи.

ХІД УРОКУ

- I. Повідомлення мети і завдань уроку.**
- II. Підбиття вчителем підсумків контрольної роботи.**
 - ◇ *Відзначення найбільш вдалих робіт.*
З'ясування типових помилок. Бесіда про характер недоліків.
- III. Оголошення оцінок. Повернення зошитів.**
- IV. Колективне опрацювання допущених учнями типових помилок.**
- V. Самостійна робота над помилками.**
- VI. Підбиття підсумків уроку.**
- VII. Домашнє завдання.**
Завершити роботу над помилками.

Урок № 64

ЗВ'ЯЗНЕ МОВЛЕННЯ

Аналіз письмового переказу

- Мета:** підбити підсумки виконання письмових робіт, відзначити позитивне в їх виконанні, проаналізувати допущені учнями типові помилки та недоліки творчих робіт; спрямувати

учнів на індивідуальне опрацювання допущених помилок, належним чином їх проінструктувавши; удосконалювати логічне мислення, навички самостійної роботи.

Обладнання: підручник.

ХІД УРОКУ

I. Повідомлення мети і завдань уроку. Мотивація навчання.

II. Підбиття підсумків роботи над переказом.

◇ *Загальна оцінка вчителем виконаної учнями роботи.*

◇ *Аналіз двох-трьох найбільш вдалих робіт.*

С х е м а а н а л і з у п е р е к а з у

1. Чи розкрито в переказі тему вихідного зразка.
2. Чи передано головну думку переказуваного тексту.
3. Чи в правильній послідовності переказано текст.
4. Чи не пропущено чогось істотного, чи не додано того, чого немає у зразку.
5. Чи відповідає текст переказу типовому значенню вихідного зразка (чи доречно поєднано типи мовлення; чи правильно побудовано речення розповіді та опису, чи правильно побудовано роздум).
6. Чи вдалим є самостійно складене закінчення (кінцівка). Наскільки чітко аргументовано власні думки й оцінки.
7. Чи збережено в тексті переказу та самостійно складеній кінцівці стиль вихідного зразка.
8. Грамотність. Графічне оформлення.

III. Повернення учням перевірених зошитів. Оголошення оцінок за роботу.

IV. Індивідуальне опрацювання учнями допущених помилок.
Учні, які впоралися з роботою, одержують індивідуальне завдання.

V. Підведення підсумків.

VI. Домашнє завдання.
Завершити роботу над помилками.

Уроки № 65 – 68

Робота над темами, визначеними вчителем⁷.

⁷ Дві години з шести, відведених програмою, тут відведено на контрольний диктант і його аналіз.